

บทที่ 3

ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามที่ปรากฏในหลักธรรมสำคัญ

บทนี้จะเป็นการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายในทัศนะของพุทธศาสนา โดยกระทำผ่านหลักธรรมสำคัญชุดหนึ่ง ได้แก่ ชั้น 5 ปฏิจสมุปบาท และกรรม จุดประสงค์หลักในการอภิปรายเนื้อหาในบทนี้ ผู้วิจัยเพียงแต่จะนำเสนอให้เห็นว่า คำสอนของพุทธศาสนาดังกล่าวตามที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนานั้น ได้อธิบายเกี่ยวกับเรื่องจิตกับกาย และความสัมพันธ์ของทั้งสองไว้อย่างไร เนื้อหาในบทนี้จะประกอบสำคัญเพื่อใช้ในการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายตามทัศนะของพุทธศาสนาในบทที่ 4 ต่อไป

3.1 ชั้น 5 : ส่วนประกอบห้าส่วนของชีวิตมนุษย์

หากเราเริ่มต้นศึกษาเนื้อความในปัญญาขันธ์สูตร สังขตคณิกาย ขันธวารวรรค จะพบว่า พระสูตรนี้มีเนื้อหาที่พระพุทธเจ้าตรัสสอนธรรมแก่พระสาวก สารสำคัญของพระสูตรเป็นเรื่องเกี่ยวกับชั้น 5 และอุปาทานชั้น 5 และคำสอนเรื่องชั้นนี้เองเป็นคำอธิบายของพุทธศาสนาที่ใช้ทำความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของชีวิตมนุษย์ ดังมีข้อความที่ปรากฏในพระสูตรบางตอน ดังนี้

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงชั้น 5 และอุปาทานชั้น 5 เธอทั้งหลายจงฟัง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็ชั้น 5 เป็นไฉน? ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปร่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้. นี้เรียกว่า รูปชั้น. เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สัญญาอย่าง ใดอย่างหนึ่ง ฯลฯ สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ฯลฯ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน เป็นภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต อยู่ในที่ไกลหรือใกล้. นี้เรียกว่า วิญญาณชั้น. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า ชั้น 5.¹

จากพุทธพจน์นี้ พระพุทธเจ้าตรัสถึงชั้น 5 และอุปาทานชั้น 5 แต่ในที่นี้จะอภิปรายเฉพาะชั้น 5 อย่างไรก็ตาม อุปาทานชั้น 5 ก็คือชั้น 5 นั่นเอง แต่เป็นชั้นในความรู้สึกของปุถุชน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือว่า ชั้น 5 เป็นชั้นตามธรรมชาติ ส่วนอุปาทานชั้น 5 คือ ชั้นที่เราารู้สึกว่าเป็นของฉัน ชั้น 5 หมายความว่า ส่วนประกอบต่าง ๆ 5 อย่าง หรือ 5 หมวด ได้แก่ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น และวิญญาณชั้นที่ปรากฏอยู่ใน 3 กาล คือ อดีต

¹ สังขตคณิกาย ขันธวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 17 ข้อที่ 95-96.

ปัจจุบัน และอนาคต ชั้นที่ 5 ในพระสูตรนี้เองจึงเป็นคำอธิบายเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ที่มีองค์ประกอบ 5 อย่างตามที่สนะของพระพุทธศาสนา ส่วนประกอบทั้ง 5 ส่วนมีคำอธิบายทั้งที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรอื่นๆ และคัมภีร์อรรถกถา ดังต่อไปนี้

1). รูปขันธ์ หมายถึง ส่วนประกอบที่เป็นรูปธรรม ได้แก่ ร่างกายของมนุษย์ที่เกิดมาจากการรวมตัวกันของธาตุทั้ง 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม และธาตุไฟ รวมทั้งคุณสมบัติธาตุเหล่านั้นด้วย ดังมีข้อความอธิบายไว้ในวิสุทธิมรรคว่า

ในชั้นที่ห้านี้ ธรรมชาติอันมีความสลายไป โทรมไป เพราะปัจจัยที่เป็นขันธ์ทั้งหลายมีหนว เป็นต้น เป็นลักษณะทุกอย่าง พึงทราบที่ชื่อว่ารูปขันธ์ (กองรูป) เพราะ (เรียก) รวมธรรมชาติทั้งปวงนั้นเข้าด้วยกัน อันว่าธรรมชาตินี้ แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะคือ ความสลาย (แต่) ก็เป็นสอง โดยแยกเป็นภูตรูปและอุปาทายรูป²

จากคำอธิบายดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า รูปขันธ์มีความเสื่อมสลายเป็นลักษณะ โดยสามารถแบ่งรูปขันธ์ได้เป็นสองส่วน คือ ส่วนที่เป็นมหาภูตรูป และอุปาทายรูป รูปทั้งสองส่วนนี้ประกอบกันเข้าเป็นร่างกายและอวัยวะส่วนต่างๆ ของมนุษย์

2). เวทนาขันธ์ หมายถึง ความรู้สึกสุข ความรู้สึกทุกข์ หรือความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์เกิดขึ้นเมื่อจิตได้รับรู้อารมณ์ต่างๆ โดยผ่านทางอายตนะภายใน 6 คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับเวทนาในสังยุตตนิกาย ไว้ว่า

คุณภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าเวทนา เพราะเสวยอารมณ์ จึงเรียกว่าเวทนา เสวยอารมณ์อะไร เสวยอารมณ์สุขบ้าง เสวยอารมณ์ทุกข์บ้าง เสวยอารมณ์ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุขบ้าง³

ในวิสุทธิมรรคได้ให้คำอธิบาย ไว้ดังนี้

ก็แลรูปได้ชื่อว่า รูปขันธ์ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในรูปลักษณะได้ฉันทใด แม้เวทนาเป็นต้นก็ได้ชื่อว่าขันธ์มีเวทนาขันธ์เป็นอาทิ เพราะเข้าถึงความ (รวมเข้า) เป็นกองในลักษณะทั้งหลาย มีเวทียัตถลักษณะ (ลักษณะที่เสวยอารมณ์) เป็นต้นได้ฉันทนั้น⁴

² มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, 2522), หน้า 19.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

เวทนา 3⁵ เป็นการจำแนกตามประเภทของความรู้สึกของจิต ได้แก่ (1) สุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข (2) ทุกขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นทุกข์ (3) อทุกขมสุขเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นกลางๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข หรือบางทีเรียกว่า อุเบกขาเวทนา นอกจากนั้นยังมีการแบ่งเป็นเวทนา 6⁶ โดยจำแนกตามทางแห่งการรับรู้ที่ทำให้จิตเกิดความรู้สึกต่าง ๆ ดังนี้

- (1) จักขุสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางตา
- (2) โสตสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางหู
- (3) ฉานสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางจมูก
- (4) ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางลิ้น
- (5) กายสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางกาย
- (6) มโนสัมผัสสชาเวทนา คือ เวทนาที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมผัสทางใจ

3). สัญญาขันธ หมายถึง ความจำได้ หรือ การหมายรู้ กล่าวคือ การกำหนดรู้อาการเครื่องหมายลักษณะต่าง ๆ อันเป็นเหตุให้จำอารมณ์นั้น ๆ ได้ เช่น เราเคยเห็นสิ่งของบางสิ่ง แล้วเราก็สามารถจดจำของสิ่งนั้นได้ โดยการกำหนดจำลักษณะเฉพาะของมัน พระพุทธเจ้าได้ตรัสเกี่ยวกับสัญญาไว้ในสังยุตตนิกาย ว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าสัญญา เพราะจำได้หมายรู้จึงเรียกว่าสัญญา จำได้หมายรู้อะไร จำได้หมายรู้สี่เขียวบ้าง สี่เหลืองบ้าง สี่แดงบ้าง สี่ขาวบ้าง⁷

ในวิสุทธิมรรคอธิบายสัญญาขันธไว้ว่า

สัญญาขันธ ฟังทราบ (เรียกอย่างนั้น) เพราะรวมธรรมชาติที่มีความจำได้เป็นลักษณะสั้นทุกอย่างเข้าไว้ด้วยกัน⁸

สัญญามี 6 อย่าง โดยการจำแนกตามทางแห่งการรับรู้ ดังนี้

- (1) รูปสัญญา คือ จำรูปหรือสิ่งที่ตนเห็นได้
- (2) สัททสัญญา คือ จำเสียงที่หูได้ยินได้
- (3) คันธสัญญา คือ จำกลิ่นที่รับรู้ทางจมูกได้

⁵ ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 11 ข้อ 228.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

⁷ สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 17 ข้อที่ 19.

⁸ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1, หน้า 67.

⁹ ที่มณิกาย ปาฎิกวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 11 ข้อ 309.

- (4) รสสัญญา คือ จำรสที่รับรู้ทางลิ้นได้
- (5) โผฏฐัพพสัญญา คือ จำสิ่งทีรับรู้ทางกายได้
- (6) ฐัมมสัญญา คือ จำธรรมารมณห์หรือสิ่งทีใจรับรู้โดยตรงได้

จะเห็นได้ว่า สิ่งทีเป็นอรมณห์ของสัญญา ก็คือสิ่งทีเป็นอรมณห์ของจิต ได้แก่ อายตนะภายนอกทั้ง 6 ประเภทของสัญญานัน

4. สังขารขันธ์ หมายถึง พลังหรือแรงขับทีปรุงแต่งจิตให้คิดดี(กุศล) คิดไม่ดี (อกุศล) หรือคิดเป็นกลางๆไม่ดีไม่ชั่ว (อัพยากต) โดยมีเจตนาเป็นตัวนำทีสำคัญ พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับสังขารขันธ์ไว้ในสังยุตตนิกายว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่าสังขาร เพราะปรุงแต่งสังขตธรรมจึงเรียกว่าสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมอะไร ปรุงแต่งสังขารธรรมคือรูปโดยความเป็นรูป ปรุงแต่งสังขตธรรมคือ เวทนาโดยความเป็นเวทนา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือ สัญญาโดยความเป็นสัญญา ปรุงแต่งสังขตธรรมคือสังขารโดยความเป็นสังขาร ปรุงแต่งสังขตธรรมคือวิญญาณโดยความเป็นวิญญาณ¹⁰

ในวิสุทธิมรรคให้คำอธิบายเกี่ยวกับสังขารไว้ว่า

สังขารทั้งหลาย แม้เป็นอย่างเดียวโดยลักษณะเป็นต้นดังกล่าวมานี้ (แต่) ว่าโดยชาติก็เป็น 3 คือ กุศล อกุศล อัพยากต ในสังขาร 3 นั้น สังขาร ทีสัมปยุตด้วยกุศลวิญญาณ จัดเป็นกุศลสังขาร ทีสัมปยุตด้วยอกุศลวิญญาณ จัดเป็นอกุศลสังขาร ทีสัมปยุตด้วยอัพยากตวิญญาณ จัดเป็นอัพยากตสังขาร¹¹

ตามนัยแห่งอภิธรรม สังขารอันเป็นขันธหนึ่งนขันธ 5 ได้แก่ เจตสิก 50 อย่าง ซึ่งแบ่งออกเป็นกุศลเจตสิก อกุศลเจตสิก และอัพยากตเจตสิก

5). วิญญาณขันธ์ หมายถึง การรู้แจ้งอรมณห์ทีรับรู้ทางอายตนะภายใน ได้แก่ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อรมณห์ทางใจ พระพุทธเจ้าตรัสเกี่ยวกับวิญญาณไว้ในสังยุตตนิกายไว้ว่า

¹⁰ สังยุตตนิกาย ขันธวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที 17 ข้อที 19.

¹¹ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1, หน้า 69.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุไรจึงเรียกว่า วิญญาณ เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่าวิญญาณ
รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง รสไม่ขื่นบ้าง
รสเค็มบ้าง รสไม่เค็มบ้าง¹²

วิญญาณมี 6 อย่าง¹³ โดยการจำแนกตามอายตนะภายใน 6 อย่าง ซึ่งเป็นที่เกิดขึ้นของ
วิญญาณ คือ

- (1) จักขุวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางตา กล่าวคือการเห็นรูป
- (2) โสตวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางหู กล่าวคือการได้ยินเสียง
- (3) ฆานวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก กล่าวคือการได้กลิ่น
- (4) ชิวหาวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น กล่าวคือการลิ้มรส
- (5) กายวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางกาย กล่าวคือการสัมผัสทางกายหรือ

โผฏฐัพพะ

- (6) มโนวิญญาณ คือ ความรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ กล่าวคือการรับรู้ธรรมารมณ์

การจำแนกวิญญาณตามอายตนะภายใน 6 นี้ถือว่าเป็นแนวคิดของพุทธศาสนาเกี่ยวกับเรื่อง
จิตในยุคแรกๆ ซึ่งวิญญาณหรือ จิต มีความหมายในแง่ของการรับรู้ เช่น เมื่อรูปมากระทบกับตา
ก็ทำให้เกิดการรับรู้ทางตาขึ้น เมื่อเสียงมากระทบหู ก็ทำให้เกิดการรับรู้ทางหู ขึ้น เป็นต้น การรับ
รู้นั้นแหละคือจิตหรือวิญญาณ (วิญญาณหมายถึงการรับรู้ ไม่ใช่ผู้รับรู้) ต่อมา ในคัมภีร์อภิธรรมได้
ขยายความแนวคิดเรื่องวิญญาณหรือจิตออกไป โดยแยกจิตออกเป็น 2 ประเภท คือ (1) วิถีวิญญาณ
หรือวิถิจิต (2) ภวังควิญญาณหรือภวังคจิต วิญญาณทั้งสองแบบนี้ทำหน้าที่ต่างกัน คือวิถีวิญญาณ
ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ ส่วนภวังควิญญาณทำหน้าที่เก็บข้อมูลการกระทำของมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ
ทั้งดีหรือชั่ว เพื่อเป็นแรงผลักดันในการเวียนว่ายตายเกิดตามภพภูมิต่าง ๆ

การอภิปรายเรื่องขั้นพื้นฐานนี้ผู้วิจัยได้อภิปรายอย่างกว้างๆ เพียงเพื่อให้เห็นภาพว่า
พุทธศาสนาองว่ามนุษย์เราประกอบขึ้นจากองค์ประกอบห้าอย่าง ในแง่รายละเอียด คำสอนเรื่อง
ขั้นพื้นฐานได้รับการอธิบายอย่างละเอียดมากในคัมภีร์สาขอภิธรรม โดยท่านได้จัดขั้นพื้นฐานเป็น
ปรมัตถธรรมสามคือจิต เจตสิก และรูป จิตและเจตสิกนั้นรวมเรียกว่านาม นามก็คือองค์ประกอบ
ส่วนที่เป็นจิต รูปก็คือส่วนประกอบที่เป็นสสารหรือกาย รูปและนามก็คือกายและจิตตามการจำแนก
ของพุทธศาสนานั้นเอง เมื่อจิตทอนลงมาถึงจุดนี้ขั้นพื้นฐานก็จะกลายเป็นรูปและนาม ต่อไปนี้ผู้วิจัยจะ

¹² สังยุตตนิกาย ชันธรวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 17 ข้อที่ 19.

¹³ ทิฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 11 ข้อที่ 306.

นำเสนอรายละเอียดเรื่องรูปและนามตามแนวพระอภิธรรม โดยเรียงลำดับเป็นเรื่องๆ คือจิต เจตสิก และรูป ดังนี้

ก. จิต

เพราะเหตุที่พุทธปรัชญาเถรวาทเชื่อว่า “จิต” เป็นนามขั้นซึ่งเป็นส่วนประกอบหนึ่งของชีวิตมนุษย์ที่อิงอาศัยอยู่กับรูปขั้นตลอดเวลาตามหลักขั้น 5 ดังนั้น การอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้องกับจิตเป็นต้นว่า ความรู้สึกเจ็บปวด ความรู้สึกเสียใจ หรือความรู้สึกดีใจ จะวางอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่าจิตเป็นตัวรองรับปรากฏการณ์ทางจิตเหล่านี้ คำสำหรับเรียกสิ่งๆ ที่เรียกว่าจิตมีปรากฏในพระสูตรหลายคำ เช่น มโน มานัส หทัย บัณชระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขั้น มโนวิญญาณธาตุ เหตุที่มีชื่อต่างกันเพราะจิตถูกนิยามในหลายแง่มุม แต่ไม่ว่าจะมีชื่อเรียกอย่างไร คุณสมบัติของจิตมีอย่างเดียวกัน คือ การรับรู้อารมณ์ รู้สึกและนึกคิด ชื่อที่เรียกจิตต่างกันนั้นมีคำอธิบายไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอัฐสาลินี¹⁴ ว่า

(1) เหตุที่เรียกว่า จิต เพราะเป็นธรรมชาติวิจิตร แบ่งเป็น 2 ลักษณะคือ ลักษณะที่ 1 วิจิตร โดยตัวของจิตเอง เนื่องจาก จิต ถูกจำแนกหลายประเภทตามสภาวะธรรมได้แก่คุณสมบัติของจิตเข้าประกอบ ลักษณะที่สอง วิจิตรด้วยการทำให้วิจิตร โดยพิจารณาเห็นได้จากสิ่งที่มนุษย์สร้างหรือประดิษฐ์ขึ้น เช่น ลวดลายอันวิจิตรสวยงาม เป็นต้น

(2) เหตุที่เรียกว่า มโน เพราะกำหนดรู้อารมณ์นั้น ธรรมชาติของจิตเมื่อขึ้นสู่วิถีของอายตนะภายในทั้ง 6 ย่อมโน้มไปรับรู้อารมณ์ภายนอกต่าง ๆ จิตจะอยู่ในวิถีโดยปราศจากการยึดเกาะอยู่กับอารมณ์อย่างหนึ่งไม่ได้ หากจิตว่างจากอารมณ์ จิตจะตกลงสู่ภวังค์ทันที จิตที่เกิดดับอยู่ในภวังค์เรียกว่าภวังคจิต เช่น จิตของผู้ที่นอนหลับสนิท เป็นต้น

(3) เหตุที่เรียกว่า มานัส เพราะเป็นที่อาศัยของธรรมที่ประกอบ ธรรมที่ประกอบ มนะหรือจิต ได้แก่ เจตสิก เป็นต้นว่า สัญญา เวทนา โลภะ โทสะ โมหะ เมตตา กรุณา หิริ โอตตัปปะ เจตสิกเหล่านี้เป็นสภาวะธรรมที่เกิดดับพร้อมกับจิต ต้องอิงอาศัยจิตเกิดมีขึ้น และตั้งอยู่ เมื่อจิตดับก็ดับไปพร้อมกับจิต ไม่สามารถเกิดมีขึ้นและตั้งอยู่ได้โดยลำพังตนเอง

(4) เหตุที่เรียกว่า หทัย เพราะมองจากแง่ที่เป็นสิ่งอยู่ภายใน กล่าวคือจิตเป็นสิ่งที่อิงอาศัยอยู่ภายในร่างกายของมนุษย์ จิตไม่ได้อยู่ต่างหากภายนอกร่างกายแล้วบัญญัติจากภายนอกให้ร่างกายมีพฤติกรรมตามที่จิตต้องการ

¹⁴ มุลนิธิภูมิพโลกิยกุ, อัฐสาลินีอรรถกถา (ปฐมภาค) ฉบับภูมิพโลกิยกุ, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มุลนิธิภูมิพโลกิยกุ, 2522), หน้า 294-297.

(5) เหตุที่เรียกว่า เหตุที่บัณฑะ เพราะเป็นธรรมชาติผ่องใสสะอาด ธรรมชาติจิตมีลักษณะผ่องใสไวต่อการรับรู้อารมณ์แต่กลับเป็นจิตที่เศร้าหมองไปเพราะเจือด้วยคุณสมบัติฝ่ายชั่ว คือกิเลสต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในจิต การเรียกชื่อจิตด้วยคำว่าบัณฑะนี้ค่อนข้างสะท้อนว่าพุทธศาสนามองว่าเนื้อแท้ของจิตนั้นใสสะอาด ส่วนสิ่งสกปรกที่เข้ามาเจือปนนั้นเป็นของภายนอก ไม่ใช่ตัวจิต

(6) เหตุที่เรียกว่า มนายนะ เพราะমনะเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง ในอายตนะภายในคือใจคู่กับธรรมารมณ์ อายตนะภายใน 5 อย่างสามารถรับรู้อารมณ์ภายนอก ขณะปัจจุบันหรืออารมณ์ที่ปรากฏเฉพาะหน้า แต่ไม่สามารถรับรู้อารมณ์ในอดีต หรืออนาคต เช่น ในขณะนี้ตาไม่สามารถเห็นสิ่งที่เกิดขึ้นเมื่อวานได้ และไม่สามารถเห็นสิ่งที่เกิดขึ้นในวันพรุ่งนี้ได้ เป็นต้น ส่วนจิตมีลักษณะพิเศษคือสามารถรับรู้อารมณ์ที่เป็นปัจจุบันอดีตและอนาคตได้

(7) เหตุที่เรียกว่า มนินทรีย์ เพราะমনะหรือจิตเป็นใหญ่ในการรู้แจ้งธรรมารมณ์ ตานั้นท่านเรียกว่าจักขุนทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการเห็นรูป หูจัดเป็นโสตินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้หรือได้ยินเสียง เป็นต้น ธรรมารมณ์เป็นสิ่งที่ถูกรับรู้ของมนะหรือใจเท่านั้น อายตนะภายในส่วนอื่น เช่น ตา หู เป็นต้น ไม่สามารถรับรู้ธรรมารมณ์

(8) เหตุที่เรียกว่า วิญญาน เพราะรู้แจ้งอารมณ์ที่ปรากฏทางอายตนะภายใน 6 เมื่อรับรู้รูปารมณ์ทางตาก็เรียกว่าจักขุวิญญาน รับรู้สัททารมณ์ทางหู ก็เรียกว่าโสตวิญญาน รับรู้คันธารมณ์ทางจมูกก็เรียกว่าฆานวิญญาน รับรู้รสารมณ์ทางลิ้นเรียกว่าชีวหาวิญญาน รับรู้โผฏฐัพพารมณ์ทางกายเรียกว่ากายวิญญาน และรับรู้ธรรมารมณ์ทางใจ เรียกว่ามโนวิญญาน

(9) เหตุที่เรียกว่า วิญญานขันธ เพราะเป็นขันธหนึ่งในขันธ 5 ที่ประกอบกันขึ้นเป็นมนุษย์ เป็นขันธที่ทำหน้าที่รับรู้โลกภายนอกผ่านทางอายตนะภายใน

(10) เหตุที่เรียกว่า มโนวิญญาน เพราะเป็นสภาวะธรรมหรือมิใช่สัตว์ คำว่า มโนวิญญาน ชาติ แปลตามศัพท์หมายถึง ชาติคือความรู้แจ้งทางใจ หรือชาติเป็นที่เกิดความรู้แจ้งทางใจ คำนี้เป็น การพิจารณาจิตแก่ปรมาตมมีนัยว่าเป็นเพียงสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นตามการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย มิใช่เป็น สัตว์ บุคคล ตัวตน

พุทธปรัชญาได้แบ่งประเภทของจิตไว้หลายแบบ ส่วนแบบที่เป็นที่เข้าใจกันดี คือ การจำแนกประเภทของจิตโดยภูมิ 4 ซึ่งปรากฏในคัมภีร์พระอภิธรรม มีดังนี้¹⁵

1). กามาวจรจิต

กามาวจรจิตหมายถึงจิตที่อยู่ในกามภูมิ แบ่งออกเป็นประเภทจำนวน 54 ดวง ดังต่อไปนี้

¹⁵ ดัดแปลงจาก สุนทร ณ รั้งยี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), หน้า 140-161.

อกุศลจิต 12 ดวง

บรรดาอกุศลจิต 12 ดวงเหล่านี้ ได้แก่ จิตที่ประกอบด้วยกุศลเจตสิกมีความโลภเป็นตัวนำ 8 ดวง เรียกว่า โลกมุทจิต จิตที่มีโทสะหรือความขัดเคืองเป็นตัวนำ 2 ดวง เรียกว่า โทสมุทจิต จิตที่มีโมหะคือความหลงเป็นตัวนำ 2 ดวง เรียกว่า โมหมุทจิต อกุศลจิตทั้งหมดเหล่านี้เป็นประเภท อสังขาริก คือ เกิดขึ้นโดยไม่มีการชักจูง 5 ดวง เป็นสังขาริกคือ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง 5 ดวง เป็นจิตประเภทโลกมุทและโทสมุท ส่วน โหมมุทจิต 2 ดวงไม่จัดเป็นอสังขาริกและสังขาริก แต่ประกอบด้วยวิจิทธิกาเจตสิก (ความสงสัย) 1 ดวง และ อุทัจจเจตสิก(ความคิดฟุ้งซ่าน) 1 ดวง

อเหตุกจิต 18 ดวง

อเหตุกจิต หมายถึง จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ (เหตุในที่นี้หมายถึงเหตุที่ทำให้จิตเป็นกุศลหรืออกุศล) เหตุที่ทำให้จิตเป็นอกุศลมี 3 อย่าง คือ โลภะ โทสะ โมหะ ส่วนเหตุที่เป็นกุศลมี 3 อย่าง คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อเหตุกจิต มีดังนี้

- อกุศลวิบากจิต 7 ดวง เป็นจิตที่เป็นผลของอกุศลกรรมในอดีต ซึ่งจะให้ผลเป็นอกุศลวิบากจิต 7 ดวง คือทำให้เกิดจิตที่ต้องรับอารมณ์ที่ไม่ดีทางตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวมได้ 5 ดวง) และทางใจ 2 คือ รับอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ 1 ดวง พิจารณาอารมณ์ที่ไม่ดีทางใจ 1 ดวง

- อเหตุกกุศลวิบากจิต 8 ดวง เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลกรรมในอดีต ซึ่งให้ผลเป็นอเหตุกกุศลวิบากจิต เกิดขึ้นรับอารมณ์ที่ดีทางตา หู จมูก กาย ลิ้น ทางละ 1 ดวง และทางใจ 3 ดวง คือรับอารมณ์ที่ดีทางใจ 1 ดวง พิจารณาอารมณ์ที่ดีแบบธรรมดา 1 ดวง และพิจารณาอารมณ์ที่ดีมาก 1 ดวง

- อเหตุกกิริยาจิต 3 ดวง เป็นจิตของพระอรหันต์ทำหน้าที่ในการรับอารมณ์ปัจจุบันปรากฏขึ้นทางทวารทั้ง 6 โดยแบ่งเป็นจิตทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร 5 ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน 1 ดวง ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร 1 ดวง และเป็นจิตที่ทำให้เกิดอาการอัมเขัมของพระอรหันต์ 1 ดวง

กามาวจรจิต 24 ดวง

กามาวจรจิต คือ จิตฝ่ายดีประกอบด้วยโสภณเจตสิกที่ยังเวียนว่ายตายเกิดในกามภูมิ เพราะยังไม่สามารถละกิเลสกามและวัตถุกามได้ เรียกว่า กามาวจรโสภณจิต มีทั้งหมด 24 ดวง ดังต่อไปนี้

- กามาวจรกุศลจิต 8 ดวง แบ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นพร้อมกับความยินดี หรือมีโสภณเจตสิกเป็นพื้นฐาน 4 ดวง คือ ประกอบด้วยญาณ (ญาณสัมปยุต) เป็นอสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณ (ญาณวิปยุต) เป็นสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง เกิดขึ้นพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ หรือมีอุเบกขาเจตสิกเป็นพื้นฐาน 4 ดวง คือ ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง กามาวจรกุศลจิตหรือ

มหากุศลจิตทั้ง 8 ดวงนี้ เป็นสาเหตุหรือที่ตั้งแห่งการทำกุศลกรรมทุกอย่าง เช่น การให้ทาน การรักษาศีล การฝึกสมาธิ เป็นต้น

- กามาวจรวิบากจิต 8 ดวง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า มหาวิบากจิตที่เป็นผลเกิดจากกามาวจรกุศลจิตจึงมีจำนวน 8 ดวงเท่ากัน ถ้าเปรียบวิบากจิตเป็นผลมะม่วง มหากุศลจิตก็เป็นเสมือนต้นมะม่วง มหาวิบากจิตไม่อาจขึ้นเกิดมิได้หากปราศจากมหากุศลจิตเป็นเหตุ เหมือนผลมะม่วงจะเกิดมิได้ถ้าไม่มีต้นมะม่วง ลักษณะทั่วไปของกามาวจรวิบากจิต คือ มีโสมนัสเจตสิกเป็นพื้นฐาน ประกอบด้วยญาณ เป็นอสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง มีอุเบกขาเจตสิกเป็นพื้นฐาน ประกอบด้วยญาณ เป็น อสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง และไม่ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริก 1 ดวง สสังขาริก 1 ดวง

- กามาวจรกิริยาจิต 8 ดวง หรือเรียกว่า กิริยาจิตหรือมหากิริยาจิต หมายถึงจิตที่ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่ชอกุศล และไม่ใช่วิบากเป็นเพียงจิตที่เกิดขึ้นโดยทำหน้าที่รับและพิจารณาอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง 6 การแบ่งประเภทโดยอาศัยโสมนัสเจตสิกและอุเบกขาเจตสิกเป็นพื้นฐาน ประกอบด้วยญาณ ไม่ประกอบด้วยญาณเป็นอสังขาริกหรือสสังขาริก เหมือนกับการแบ่งกามาวจรกุศลจิต

2). รูปาวจรจิต

รูปาวจรจิต หมายถึง จิตที่เข้าถึงอารมณ์ของรูปฌาน หรือหมายถึงจิตที่เกิดอยู่ในภูมิอันเป็นที่เกิดแห่งวัตถุรูปและกิลเลสรูป การจำแนกรูปาวจรจิต คือโดยความเป็นกุศล วิบาก และกิริยาจิตมีอยู่ 15 ดวง ได้แก่ รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง รูปาวจรวิบากจิต 5 ดวง และรูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง

- รูปาวจรกุศลจิต 5 ดวง คือจิตที่อยู่ในระดับของรูปฌานดังกล่าวนี้ เมื่อจำแนกเป็นประเภทแห่งฌาน รูปาวจรกุศลจิตก็มี 5 ดวง คือ (1) ปฐมฌานกุศลจิตประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา (2) ทุตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วย วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา (3) ตติยฌานกุศลจิตประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา (4) จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา (5) ปัญจฌานกุศลจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

- รูปาวจรวิบากจิต 5 ดวง รูปาวจรวิบากจิต คือ จิตที่เป็นวิบากหรือผลของรูปาวจรกุศลจิต กล่าวคือจิตของพรหม รูปาวจรวิบากจิต มี 5 ดวง แต่ละดวงประกอบด้วยเจตสิกเช่นเดียวกับรูปาวจรกุศลจิต ดังนี้ (1) ปฐมฌานวิบากจิต ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม 3 ประเภทในชั้นปฐมฌานภูมิ คือ พรหมปาริสาชชา พรหมปุโรหิตา มหาพรหมา (2) ทุตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย วิจารณ์ ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม 3 ประเภท ในชั้นทุตติยฌานภูมิ คือ พรหมปริตรตาภา พรหมอัปมาณาภา และพรหมอาภัสรา (3) ตติยฌานวิบากจิต ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม 3 ประเภท เหมือนกับทุตติยฌานวิบากจิต (4) จตุตถฌานวิบากจิต ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา เป็นจิตของพรหม 3 ประเภท คือ พรหมปริตรสุภา พรหม

อประมาณสุภา พรหมสุภิกษา (5) ปัญจมาณวิบากจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา เป็นจิตของพรหมทั่วไปในชั้นจตุตถฌานภูมิ

จิตของพรหมทั้ง 6 ประเภทเหล่านี้เป็นรูปาวจรวิบากจิตที่เป็นผลมาจากรูปาวจรกุศลจิต คือ รูปฌาน 4 ตามนัยพระสูตร หรือรูปฌาน 5 ตามนัยพระอภิธรรม เป็นจิตที่พ้นจากกามฉันท์ โดยปราศจากความพอใจในกามคุณ 5 เพราะกามฉันท์เป็นกิเลสที่รูปฌานทำให้สงบระงับไปชั่วคราว

- รูปาวจรกิริยาจิต 5 ดวง เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน หมายเอาขณะที่เข้าอยู่ในสภาพฌานเท่านั้น แต่การดำเนินชีวิตตามปกติจิตเป็นกิริยาจิต หากจะกล่าวไปแล้ว รูปาวจรกิริยาจิตก็คือรูปาวจรกุศลจิต แต่ต่างกันที่ว่าถ้าเป็นจิตของผู้ยังมีกิเลส เรียกว่ารูปาวจรกุศลจิต แต่ถ้าเป็นจิตผู้ละกิเลสแล้ว เรียกว่า รูปาวจรกิริยาจิต มี 5 ดวง ได้แก่ (1) ปฐมฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา (2) ทุติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา (3) ตติยฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย ปิติ สุข เอกัคคตา (4) จตุตถฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย สุข เอกัคคตา (5) ปัญจฌานกิริยาจิต ประกอบด้วย อุเบกขา เอกัคคตา

3). อรูปาวจรจิต

อรูปาวจรจิต เป็นจิตของผู้ที่ฝึกสมถภาวนาจนได้รูปฌาน 4 ขั้นตอนการปฏิบัตินั้นจะต้องดำเนินไปที่ละขั้น ตั้งแต่รูปฌานที่ 1 ถึงรูปฌานที่ 4 ตามลำดับไม่สามารถข้ามขั้นได้

- อรูปาวจรกุศลจิต 4 ดวง ได้แก่ (1) อากาสาณัญญาตนกุศลจิต 1 ดวง (2) วิญญาณัญญาตนกุศลจิต 1 ดวง (3) อากิญญาตนกุศลจิต 1 ดวง (4) เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต 1 ดวง อรูปาวจรกุศลจิตทั้ง 4 ดวงนี้ จะเป็นเหตุให้ปฏิสนธิในอรูปภูมิ 4 ทั้งชื่อภูมิและชื่ออรูปพรหมทั้ง 4 ประเภทนั้นเรียกเหมือนกับอรูปฌานทั้ง 4 สำหรับเจตสิกที่เป็นองค์ประกอบของอรูปาวจรกุศลจิตทั้ง 4 มี 2 อย่างเหมือนกันทุกดวง คือ อุเบกขาเจตสิก กับ เอกัคคตา

- อรูปาวจรวิบากจิต 4 ดวง เป็นจิตที่เป็นวิบากของอรูปาวจรกุศลจิตประกอบด้วยเจตสิก 2 อย่างเหมือนกัน คือ อุเบกขาเจตสิก กับ เอกัคคตาเจตสิก อรูปาวจรวิบากจิตนี้เป็นจิตของอรูปพรหมในอรูปภูมิหรืออรูปโลก มี 4 ดวง ดังนี้ (1) อากาสาณัญญาตนวิบากจิต 1 ดวง (2) วิญญาณัญญาตนวิบากจิต 1 ดวง (3) อากิญญาตนวิบากจิต 1 ดวง (4) เนวสัญญานาสัญญาตนวิบากจิต 1 ดวง

- อรูปาวจรกิริยาจิต 4 ดวง เป็นจิตของพระอรหันต์ที่ได้รูปฌาน 4 จิตชนิดนี้เกิดขึ้นเฉพาะเวลาที่ท่านเข้าอยู่ในรูปฌานหรืออรูปสมาบัติเท่านั้น มีความหมายเหมือนกับอรูปาวจรกุศลจิตทุกอย่าง เพียงแต่หากเกิดขึ้นกับผู้ยังมีกิเลส เรียกว่า อรูปาวจรกุศลจิต เมื่อเกิดขึ้นแก่พระอรหันต์

เรียกว่าอรุณาจรกิริยาจิต มี 4 ดวง ดังนี้ (1) อากาสนัญญาตนกิริยาจิต 1 ดวง (2) วิญญาณัญญาตนกิริยาจิต 1 ดวง (3) อากิญจัญญาตนกิริยาจิต 1 ดวง (4) เนวสัณญานาสัญญาตนกิริยาจิต 1 ดวง

4) โลกุตตรจิต

โลกุตตรจิต หมายถึง จิตที่อยู่เหนือโลก จิตประเภทนี้สูงพ้นระดับของจิตธรรมดาในโลก ทั้ง 3 คือ กามโลก (กามภูมิ) รูปโลก (รูปภูมิ) และอรุณโลก (อรุณภูมิ) จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อบุคคลได้ปฏิบัติตามอริยมรรคมีองค์ 8 จนบรรลุมรรคผลแล้วเท่านั้น

- โลกุตตรกุศลจิต 4 ดวง ได้แก่ มรรคจิต 4 คือ โสดาปัตติมรรคจิต 1 ดวง สกทาคามิมรรคจิต 1 ดวง อนาคามิมรรคจิต 1 ดวง และอรหัตตมรรคจิต 1 ดวง มรรคจิตทั้ง 4 ดวง นี้เกิดขึ้นเพียงครั้งเดียวเท่านั้นเมื่อเกิดขึ้นก็ทำลายกิเลส ให้หมดไปตามกำลังของตนแล้วก็ดับลง

- โลกุตตรวิบากจิต 4 ดวง หรือว่า ผลจิต เป็นจิตเกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากโลกุตตรกุศลจิต เมื่อโลกุตตรกุศลจิตเกิดขึ้นแล้วดับไป ผลจิตก็เกิดสืบต่อทันที มี 4 ดวง คือ (1) โสดาปัตติผลจิต 1 ดวง (2) สกทาคามิผลจิต 1 ดวง (3) อนาคามิผลจิต 1 ดวง (4) อรหัตตผลจิต 1 ดวง

ข. เจตสิก

คำว่า เจตสิกหมายถึงสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับจิต หากไม่มีจิต เจตสิกก็เกิดขึ้นไม่ได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือเป็นคุณสมบัติของจิต คุณสมบัติของจิตที่ว่านี้ คือ ปรากฏการณ์ทางจิตนั่นเอง เช่น ความโกรธ ความรัก เป็นต้น พุทธศาสนายอมรับว่า จิตกับเจตสิกมีความสัมพันธ์กันแนบแน่น จนยากที่จะแยกออกจากกันได้ ลักษณะสัมพันธ์ระหว่างเจตสิกกับจิตมีอยู่ 4 ลักษณะ คือ¹⁶

(1) เกิดร่วมกับจิต (เอกุปปาตะ) คือ เมื่อจิตเกิดขึ้น เจตสิกก็เกิดขึ้นเช่น ขณะใดได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้ถูกต้องกับโผฏฐัพพะ พร้อม ๆ กับขณะจิตรับรู้อารมณ์เหล่านั้น เจตสิกก็จะเกิดร่วมกับจิตทันที เช่นเกิดผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา เอกัคคตา ชีวิตินทรีย์ และ มนสิการในทันทีทันใด พร้อมกับจิตที่เกิดขึ้น

(2) ดับพร้อมจิต (เอกนิโรธ) คือ เมื่อจิตดับ เจตสิกก็ต้องดับพร้อมกัน เช่น การที่จิตได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ดับไป เจตสิกที่เกิดร่วมกับจิตก็จะดับพร้อมไปกับจิต

(3) มีอารมณ์เป็นอันเดียวกับจิต (เอกาลัมพะนะ) คือ เมื่อจิตมีรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือธรรมารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ เจตสิกก็มีอารมณ์เป็นอย่างเดียวกับจิตนั้น เช่นหากจิตมีรูปเป็นอารมณ์ เจตสิกก็มีรูปเป็นอารมณ์เช่นเดียวกัน

¹⁶ คัดแปลงจาก สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ประมวลธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2536), หน้า 383-407.

(4) มีวัตถุที่อาศัยอย่างเดียวกับจิต (เอกวัตถุกะ) คือ เมื่อจิตมีสิ่งใดเป็นที่อาศัยเป็นไป เจตสิกก็มีสิ่งนั้นเป็นที่อาศัยเป็นไปด้วย ซึ่งสิ่งที่เป็นวัตถุคือเป็นที่อาศัยเป็นไปของจิตนั้น ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย และทหวัตถุ ทั้ง 6 อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นที่อาศัยเป็นไปของจิต เมื่อจิตอาศัยสิ่งใดเป็นวัตถุ เจตสิกก็อาศัยสิ่งนั้นเป็นวัตถุเช่นเดียวกัน เช่น จักขุวิญญาณาอาศัยจักขุเป็นวัตถุ เจตสิกก็อาศัยจักขุเป็นวัตถุด้วย

ในกัมภีร์อภิธรรมนั้น ได้แจกแจงเจตสิกออกเป็นจำนวนมากเช่นเดียวกับเรื่องจิต แต่ในที่นี้จะนำมากล่าวโดยย่อ ดังนี้

1. อัญญาสมานเจตสิก เป็นเจตสิกที่เข้าประกอบจิตได้ทั้งฝ่ายดีและฝ่ายไม่ดี มีทั้งหมด 12 อย่าง แบ่งเป็นประเภทย่อย 2 ประเภท

1.1) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตทุกดวงมีทั้งหมด 7 อย่าง คือ

(1) ผัสสเจตสิก เป็นเจตสิกที่กระทบอารมณ์ ผัสสเจตสิกเกิดขึ้นกระทบอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง และเป็นปัจจัยให้จิตและเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันในขณะนั้น

(2) เวทนาเจตสิก เป็นเจตสิกที่รู้สึก เมื่อจิตรับรู้อารมณ์ เวทนาเจตสิกก็เกิดขึ้นโดยเกิดกับจิตทุกดวงและต่างกันไปตามประเภทของจิตนั้นๆ เช่น โทมนัสเวทนาเกิดร่วมกับโทสมูลจิต อุเบกขาเวทนาเกิดร่วมกับโมหมูลจิตและโลภมูลจิต เป็นต้น

(3) สัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่จำหมายอารมณ์ทุกอย่าง เจตสิกตัวนี้ถือว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งเสริมความยึดมั่นถือมั่นในชีวิต เหมือนกับเวทนาเจตสิกที่ย่อมสำคัญยึดมั่นผูกพันต้องการความรู้สึกนั้นๆ เรื่อยๆ ไป

(4) เจตนาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตั้งใจหรือตั้งใจ เมื่อเจตสิกนี้เป็นปัจจัยให้เกิดกรรมตามประเภทของเจตนาและสัมปยุตตธรรมที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นๆ จึงจัดว่าเป็นกัมมปัจจัย เมื่อเกิดร่วมกับวิบากจิตเป็นสหชาตกัมม(ปัจจัย) เพราะทำหน้าที่เป็นวิบากพร้อมกับวิบากจิตและวิบากเจตสิกอื่นๆ ที่เกิดร่วมกันแล้วดับไป เจตนาเจตสิกซึ่งเป็นกิริยาเกิดขึ้น โดยทำหน้าที่ร่วมกับกิริยาจิตและกิริยาเจตสิกอื่นๆ แล้วดับไป ก็เป็นสหชาตกัมมปัจจัย แต่อกุศลเจตนาที่เกิดกับอกุศลจิตและอกุศลกรรมบถอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วดับไป เป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัยเพราะทำให้วิบากจิตและเจตสิกเกิดขึ้นในอนาคต ซึ่งไม่ใช่ขณะเดียวกับอกุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาที่กระทำกรรมนั้น เมื่อให้ผลต่างขณะ คือทำให้วิบากจิตและเจตสิกเกิดภายหลังจากอกุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาซึ่งเป็นเหตุดับไปแล้ว เจตนากรรมซึ่งเป็นอกุศลเจตนาหรืออกุศลเจตนาอันนี้จึงเป็นน่านักขณิกกัมมปัจจัย

(5) เอกัคคตาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตั้งมั่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งหากเกิดขึ้นกับอกุศลจิต ไม่มีกำลังตั้งมั่นคงในอารมณ์เท่ากับเอกัคคตาเจตสิกที่เกิดกับกุศลจิต การที่เอกัคคตาเจตสิกซึ่งตั้งมั่นในอารมณ์แต่ละขณะจิตนั้น ก็ปรากฏเป็นสมาธิขั้นต่างๆ

(6) ชีวิตินทริยเจตสิก เป็นเจตสิกที่ดำรงรักษาสัมปยุตตธรรมให้ดำรงชีวิตอยู่ก่อนที่จะดับไป แม้แต่การดำรงอยู่ของนามธรรมชั่วขณะ ก็ต้องอาศัยปัจจัย คือ ชีวิตินทริยเจตสิกที่เกิดร่วมกันในขณะนั้นรักษาไว้จึงดำรงอยู่ได้ เจตสิกนี้จึงเป็นปัจจัยแก่จิตเจตสิกที่เกิดร่วมกัน โดยเป็นอินทริยปัจจัย

(7) มนสิการเจตสิก เป็นเจตสิกที่ใส่ใจในอารมณ์ต่าง ๆ โดยเป็นปัจจัยให้เจตสิกอื่นๆ ตรีกถึงอารมณ์และปรุงแต่ง

1.2) ปกิณณกเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตได้ทั่วไปทั้งฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว แต่ไม่แน่นอนตายตัว มี 6 อย่าง ดังนี้

(1) วิตกกเจตสิก (วิตกเจตสิก) เป็นเจตสิกที่ตรีกในอารมณ์ที่ผัสสเจตสิกกระทบ เจตสิกนี้เกิดกับจิต 55 ดวง คือ กามาวจรจิต 44 ดวง และปฐมฌานจิต 11 ดวง เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต 10 ดวง และทุติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน วิตกเจตสิกย่อมตรีกในอารมณ์ตามสภาพของจิตและเจตสิกที่เกิดร่วมด้วย

(2) วิจารณ์เจตสิก เป็นเจตสิกที่ประกอบตามวิตก ไม่ว่าจะวิตกจะตรีกอย่างไร วิจารณ์เจตสิกก็ประกอบตามอย่างนั้น วิจารณ์เจตสิกเกิดกับจิต 66 ดวง คือ กามาวจรจิต 44 ดวง ปฐมฌานจิต 11 ดวง และทุติยฌานจิต 11 ดวง เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต 10 ดวง ตติยฌาน จตุตถฌาน ปัญจฌาน จิตใดมีวิตกเจตสิกเกิดร่วมด้วย จิตนั้นต้องมีวิจารณ์เจตสิกเกิดร่วมด้วย เว้นทุติยฌานจิต 11 ดวง

(3) อธิโมกขเจตสิก เป็นเจตสิกที่ปกป้อง ไม่สงสัยในอารมณ์ เจตสิกนี้เกิดร่วมกับจิต 78 ดวง เว้นทวิปัญญาวิญญานจิต 10 ดวง และโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์ 1 ดวง อธิโมกขเจตสิก จะไม่เกิดกับโมหมูลจิต วิจิกิจฉาสัมปยุตต์

(4) วิริยเจตสิก เป็นเจตสิกที่พากเพียรบำเพ็ญสทาตธรรมให้ไม่ทอดอย เจตสิกนี้เกิดร่วมกับจิต 73 ดวง เว้นอเหตุกจิต 16 ดวง คือ ปัญจทวาราวัชชนจิต 1 ดวง ทวิปัญญาวิญญานจิต 10 ดวง สัมปฏิจฉนจิต 2 ดวง สันติริณ 3 ดวง เพราะจิต 16 ดวงต่างทำหน้าที่ของตนได้ โดยไม่มีวิริยเจตสิกเป็นปัจจัย

(5) ปิติเจตสิก เป็นเจตสิกที่ปลาบปลื้ม เอิบอ้อม ร่าเริง เจตสิกนี้เกิดร่วมเฉพาะกับจิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย 51 ดวง คือ กามโสมนัสจิต 18 ดวง ปฐมฌานจิต 11 ดวง ทุติยฌานจิต 11 ดวง ตติยฌานจิต 11 ดวง ส่วนจิตที่มีโสมนัสเวทนาเกิดร่วมด้วย แต่ไม่มีปิติเจตสิกเกิดร่วมด้วยนั้นมี 11 ดวง คือ จตุตถฌานจิต 11 ดวง

(6) ฉันทเจตสิก เป็นเจตสิกที่พอใจกระทำเกิดกับจิต 69 ดวง โดยจะไม่เกิดกับจิต 20 ดวง คือ อเหตุกจิต 18 ดวง และโมหมูลจิต 2 ดวง เพราะอเหตุกจิตที่เกิดขึ้นโดยไม่มีเหตุเจตสิกเกิดร่วมด้วย ส่วนโมหมูลจิตนั้น แม้ว่ามีโมหเจตสิกเกิดร่วมด้วย แต่เมื่อไม่มีโลกเจตสิกหรือโทสเจตสิกเกิดร่วมด้วยจึงไม่มีฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย เพราะฉันทเจตสิกเป็นสภาพธรรมที่พอใจตามสภาพของโลกมูลจิต หรือ โทสมูลจิตหรือจิตอื่นๆ ที่ฉันทเจตสิกเกิดร่วมด้วย

2. อกุลสธารณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายชั่ว มีทั้งหมด 14 อย่าง แบ่งย่อยได้ 2 ประเภท

2.1) อกุลสธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตที่เป็นอกุศลทุกดวง มี 4 อย่างคือ

(1) โมหเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่รู้ลักษณะของสภาพธรรมตามความเป็นจริง โมหเจตสิก เกิดร่วมกับอกุศลจิต 12 ดวง

(2) อหิริกเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ละอายต่ออกุศลธรรมเกิดร่วมกับอกุศลจิต 12 ดวง

(3) อโนตตปเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่กลัวเกรงอกุศลธรรม เกิดร่วมกับอกุศลจิต 12 ดวง

(4) อุทธัจจเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่สงบในอารมณ์ เกิดร่วมกับอกุศลจิต 12 ดวง

2.2) ปกณณอกุศลเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบจิตที่เป็นอกุศลเช่นกัน แต่ไม่แน่นอนตายตัว มี 10 อย่าง คือ โลภะ ทิฏฐิ มานะ โทสะ อิสสา มัจฉริยะ กุกกุจจะ ถีนะ มัทธะ วิจิกิจฉา

(5) โลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ติดข้องต้องการอารมณ์เกิดร่วมกับโลภมูลจิต 8 ดวง

(6) ทิฏฐิเจตสิก เป็นเจตสิกที่เห็นผิดในสภาพธรรมเป็นเหตุให้มีความเชื่อและยึดมั่นตามแนวทางปฏิบัติที่ผิดจากทำนองคลองธรรม ทิฏฐิเจตสิกเกิดร่วมกับโลภมูลจิต 8 ดวง (ทิฏฐิตสัมปยุตต์) ทิฏฐิเจตสิกจะดับโดยเด็ดขาดตั้งแต่โศคาปัตติมรรคจิต

(7) มานเจตสิก เป็นเจตสิกที่สำคัญตน ทนงตนเกิดได้กับโลภมูลจิต ทิฏฐิตวิปปยุตต์ 8 ดวง นั้น บางขณะมานเจตสิกเกิดร่วม แต่บางขณะไม่มีมานเจตสิกเกิดร่วม มานเจตสิกจะดับเป็นสมุจเฉท (ดับอย่างเด็ดขาดโดยจะไม่เกิดอีกเลย) เมื่อสภาวะจิตเข้าถึงอรหัตตผลจิต

(8) โทสเจตสิก เป็นเจตสิกที่หยาบกระด้าง เต็มไปด้วยภาวะประทุษร้าย เดือดร้อน ขุ่นเคือง เกิดร่วมกับโทสมูลจิต 2 ดวง โทสเจตสิกดับเป็นสมุจเฉท ตั้งแต่อนาคามีมรรคจิต โศคาปัตติมรรคจิตยังมีความเศร้าโศกเสียใจ เป็นเพราะยังมีโทสมูลจิตทั้ง 2 ดวง

(9) อิสสาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ริษยาต่อทรัพย์สมบัติของผู้อื่น เจตสิกนี้เกิดร่วมกับโทสมูลจิต โทสมูลจิต 2 ดวงนั้น บางขณะมีอิสสาเจตสิกเกิดร่วม อิสสาเจตสิกดับสมุจเฉทตั้งแต่โศคาปัตติมรรคจิต เป็นต้นไป

(10) มัจฉริยะเจตสิก เป็นเจตสิกที่ตระหนี่ในสมบัติที่ตนมี เจตสิกนี้เกิดได้กับโทสมูลจิต 2 ดวง แต่ไม่เกิดกับโลภมูลจิต เพราะขณะใดที่มัจฉริยะเจตสิกเกิดขณะนั้นจิตเดือดร้อนไม่สบายใจ มัจฉริยะเจตสิกจึงเกิดร่วมกับโลภมูลจิตไม่ได้ เพราะโลภมูลจิตเกิดร่วมกับอุเบกขาเวทนาและโสมนัสเวทนาเท่านั้น แต่มัจฉริยะเจตสิกต้องเกิดร่วมกับโสมนัสเวทนาทุกครั้ง โทสมูลจิต 2 ดวงนั้น บางขณะมีมัจฉริยะเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางขณะก็ไม่มีมัจฉริยะเจตสิกเกิดร่วมด้วย มัจฉริยะเจตสิกจะดับสมุจเฉทตั้งแต่การเกิดขึ้นของโศคาปัตติมรรคจิต

(11) กุกกุจจะเจตสิก เป็นเจตสิกที่เดือดร้อนรำคาญใจในอกุศลที่ได้กระทำแล้วและในกุศลที่ไม่ได้กระทำ เกิดร่วมกับโทสมูลจิต 2 ดวง บางขณะโทสมูลจิตก็มีกุกกุจจะเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางขณะโทสมูลจิตก็ไม่มีกุกกุจจะเจตสิกเกิดร่วมด้วย กุกกุจจะเจตสิกดับสมุจเฉทด้วยอนาคามีมรรคจิต

(12) ถิ่นเจตสิก เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่ลอย หดหู่ เกิดได้กับอกุศล สสังขาริกจิต 5 ดวง คือ โลกมูลจิต สสังขาริก 4 ดวง สสังขาริกจิต 1 ดวง บางขณะ อกุศล สสังขาริกมีถิ่นเจตสิกเกิดร่วมด้วย บางขณะ อกุศล สสังขาริกก็ไม่มีถิ่นเจตสิกเกิดร่วมด้วย

(13) มิทธเจตสิก เป็นเจตสิกที่ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย ชบเซา ง่วงเหงา ท้อแท้ เกิดได้กับ อกุศล สสังขาริก 5 ดวง เหมือนกับถิ่นเจตสิก เพราะถิ่นเจตสิกและมิทธเจตสิกต้องเกิดร่วมกันทุกครั้ง ไม่แยกจากกัน ถิ่นเจตสิกและมิทธเจตสิกดับโดยเด็ดขาดด้วยอรหัตตมรรคจิต

(14) วิจิกิจฉาเจตสิก เป็นเจตสิกที่สงสัยในลักษณะของนามธรรมและรูปธรรม สงสัยใน อริยสังขารธรรม และพระรัตนตรัย เกิดร่วมกับโมหมูลจิต 1 ดวง วิจิกิจฉาเจตสิกดับโดยเด็ดขาดด้วย โสคาปัตติมรรคจิต

3. โสภณเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายดีที่เกิดประกอบจิตที่เป็นกุศล และอัปยาคฤตหรือจิตกลางๆ ไม่ดีไม่ชั่ว มีทั้งหมด 25 อย่าง แบ่งเป็นประเภทย่อย 2 ประเภท

3.1) โสภณสาธารณเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดประกอบกุศลจิตทุกดวง มี 19 อย่างคือ

(1) สัทธาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ฟ่องใสสะอาดเลื่อมใสในกุศลธรรม เป็นเสมือนสารส้มหรือ แก้วมณีที่ทำให้น้ำใสสะอาดไม่ขุ่นมัว เมื่อสัทธาเจตสิกเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายซึ่งเปรียบเสมือนโคลนตมย่อมจมลง คือเกิดไม่ได้

(2) สติเจตสิก เป็นเจตสิกที่ระลึกได้ในกุศล เช่น การบริจาทาน การรักษาศีล การเจริญ ภาวนา เป็นต้น เมื่อกระทำอย่างใดอย่างหนึ่ง กุศลจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นสติเจตสิกเกิดขึ้นระลึกเป็น กุศลประเภทนั้นๆ

(3) หิริเจตสิก เป็นเจตสิกที่ละอาย รังเกียจอกุศลธรรม ขณะที่กุศลจิตเกิดขึ้น ขณะนั้นละอาย อกุศลธรรมลักษณะหิริเจตสิกจึงเปรียบได้กับการรังเกียจไม่จับต้องของไม่สะอาด

(4) โอตตัปปเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกรงกลัวโทษของอกุศลธรรมทั้งหลาย ลักษณะของ โอตตัปปเจตสิกจึงเปรียบได้กับการไม่จับต้องเหล็กร้อน

(5) อโลภเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ติดข้องในอารมณ์ กุศลจิตทุกประเภทจึงเกิดขึ้นโดยมี อโลภเจตสิกเป็นเหตุ ลักษณะอาการของอโลภเจตสิกนั้นดูหยาดน้ำไม่ติดค้างอยู่บนก้นแก้ว

(6) อโทสเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่ขัดเคือง ไม่หยาบกระด้าง คุร้าย มีลักษณะอาการเป็นมิตร ไมตรี

(7) ตตตรมัมหมัตตดาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เป็นกลางไม่เอนเอียง ปราศจากอคติ จึงเป็นอาการ วางเฉย อุเบกขาในอารมณ์

(8) กายปัสสัทธิเจตสิก เป็นเจตสิกที่สงบ ไม่ฟุ้งซ่านทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วย ไม่ฟุ้งซ่าน

(9) จิตปัสสัทธิ เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยสงบ ถ้าพอใจที่จะอยู่คนเดียวเงียบๆ โดยไม่มีความวุ่นวายนั้น ยังไม่ใช่สงบ เพราะจิตขณะนั้นไม่ประกอบไปด้วยทาน ศีล ภาวนา

เจตสิกตัวนี้ เป็นเจตสิกที่สงบเพราะสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา หากพอใจที่จะอยู่คนเดียว
เงียบๆ ในป่าจัดว่าเป็นโลกมุลจิต ในขณะที่ไม่ใช่ทาน ศีล ภาวนา

(กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ เป็นสภาพเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอุทธัจจเจตสิก)

(10) กายลหุตา เป็นเจตสิกที่เบา ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยเบา ไม่นหนักอย่างอกุศล

(11) จิตตลหุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยไม่นหนัก

(กายลหุตาและจิตตลหุตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับถีนเจตสิกและมิทธเจตสิก)

(12) กายมูทุตา เป็นเจตสิกที่อ่อนโยน ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยไม่หยาบกระด้าง

(13) จิตตมูทุตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยอ่อนโยนไม่หยาบกระด้าง

(กายมูทุตาและจิตตมูทุตา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับทัญญูเจตสิกและมานเจตสิก)

(14) กายกัมมัณฺญา เป็นเจตสิกที่ควรแก่การงานของโสภณธรรม ทำให้เจตสิกทั้งหลายที่
เกิดร่วมด้วยควรแก่การงานของโสภณธรรม

(15) จิตกัมมัณฺญา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วย ควรแก่การงานของโสภณธรรม

(กายกัมมัณฺญาและจิตตกัมมัณฺญา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอกุศลธรรม (ที่เหลือ) ที่
ทำให้จิตไม่ควรแก่ธรรมที่ดีงาม)

(16) กายปาคูณฺญา เป็นเจตสิกที่คล่องแคล่วและทำให้เจตสิกทั้งหลายที่เกิดร่วมด้วยคล่อง
แคล่วในธรรมที่ดีงาม

17. จิตตปาคูณฺญา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตที่เกิดร่วมด้วยคล่องแคล่วในธรรมที่ดีงาม

(กายปาคูณฺญาและจิตตปาคูณฺญา เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับความไม่เชื่อ เป็นต้น ใน
ธรรมที่ดีงาม)

(18) กายชุกตา เป็นเจตสิกที่ชื่ตรง ทำให้เจตสิกที่เกิดร่วมด้วยแน่วแน่ ไม่คดโกง มุ่งตรง
ต่อธรรมที่ดีงาม

(19) จิตตชุกตา เป็นเจตสิกที่ทำให้จิตมุ่งตรงต่อธรรมที่ดีงาม

3.2) ปกิณณกโสภณเจตสิก เจตสิกที่เกิดประกอบจิตฝ่ายกุศลเช่นกัน แต่ไม่แน่นอนตาย
ตัวว่าจะต้องประกอบทุกครั้งไป มี 6 อย่าง คือ

- วิรตีเจตสิก 3 ดวงคือ

(20) สัมมาวาจาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นทำกิจวิรติ(ละเว้น) ทุจจริต 4 คือ มุสาวาท ปิสุณ
วาจา ผรุสวาท สัมผัสปลาทปวาจา ขณะใดที่ไม่ล่วงวิทจริต ขณะนั้นสัมมาวาจาเจตสิกเกิดขึ้นวิรติ
วิทจริตประเภทนั้นๆ

(21) สัมมากัมมันตเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นวิรติกายทุจจริต 3 คือ ปาณาติบาต
อทินนาทาน กาเมสุมิฉาจาร ขณะใดที่เว้นกายทุจจริต 3 ขณะนั้นสัมมากัมมันตเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจ
วิรติกายทุจจริตนั้นๆ

(22) สัมมาอาชีวะเจตสิก เป็นเจตสิกที่เกิดขึ้นวิวัตติกายทุจริต 3 และวจีทุจริต 3 ซึ่งเป็นมิจฉาชีพ ขณะใดที่ละเว้นมิจฉาชีพ ขณะนั้นสัมมาอาชีวะเจตสิกเกิดขึ้นทำกิจวิวัตติมิจฉาชีพนั้นๆ

- อัปปมัญญาเจตสิก 3 ดวง คือ

(23) กรุณาเจตสิก เป็นเจตสิกที่กรุณาสัตว์ที่เป็นทุกข์ โดยลักษณะของการไม่เบียดเบียนเป็นอาการปรากฏ

(24) มุทิตาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ยินดีต่อสัตว์ที่เป็นสุข เป็นเจตสิกที่ตรงกันข้ามกับอริสสา

(25) ปัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกที่เห็นถูก เข้าใจถูกในสภาพธรรม และในเหตุผลของสภาพธรรมนั้นๆ

ค. รูป

ดังที่กล่าวไปแล้วในขั้นห้า คำว่า รูปหรือกาย ได้แก่ส่วนที่เป็นร่างกายของมนุษย์ คำว่ารูปหรือกายนี้เป็นคำที่พุทธปรัชญามักจะใช้แทนกันโดยปรากฏทั่วไปในพระสูตรและพระอภิธรรม เมื่อวิเคราะห์ “กาย” ตามทัศนะของพุทธศาสนาแล้ว จะพบว่า กายนี้ยังมีส่วนประกอบแยกออกเป็นสองส่วนด้วยกัน ได้แก่ มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป 24

มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป 24

รูป หรือรูปปรมาณู มีทั้งหมด 28 สภาวะของรูปเหล่านี้เป็นสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์¹⁷ มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงเกิดดับเหมือนกับจิตและเจตสิก บรรดารูป 28 เหล่านี้ มีรูปที่สามารถมองเห็นได้อย่างเดียวก็คือ รูปที่ปรากฏทางตาเท่านั้น ส่วนรูปอื่นๆที่เหลือสามารถรับรู้ได้ทางอายตนะอื่น ๆ พุทธศาสนามองว่า รูปเป็นสังขารธรรมคือมีปัจจัยปรุงแต่ง รูปๆ หนึ่งจึงอาศัยรูปอื่นเกิดขึ้น รูปจึงเกิดขึ้นโดดๆ ไม่ได้ แต่ต้องมีรูปอื่นเกิดพร้อมกันและอาศัยกันเกิดด้วย รวมกันเป็น 1 กลุ่มเรียกว่า กลาป รูปเป็นสภาพที่เกิดดับเร็วมาก โดยที่รูปกลาปหนึ่งจะเกิดขึ้นดับไป เมื่อจิตเกิดดับ 17 ขณะ รูปแต่ละรูปเล็กละเอียดมาก เมื่อแตกย่อยรูปที่เกิดดับรวมกันอยู่อย่างละเอียด จากนั้นก็แยกต่อไปไม่ได้ อีก กลุ่มที่แยกออกไปไม่ได้อีก เราเรียกกลุ่มนี้ว่า อวินิพโกกรูป 8

อวินิพโกกรูป 8 ได้แก่ มหาภูตรูป 4 หมายถึง รูปที่เป็นใหญ่ เป็นพื้นฐานที่ทำให้เกิดรูปทั้งปวง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ธาตุ 4 ได้แก่ (1) ปฐวี คือ ธาตุดินหรือของแข็ง (2) อาโป คือ ธาตุน้ำหรือของเหลว (3) เตโช คือ ธาตุไฟหรือพลังงาน (4) วาโย คือ ธาตุลมหรือก๊าซ มหาภูตรูปหรือธาตุทั้ง 4 เหล่านี้ เป็นสิ่งประกอบสำคัญที่ทำให้เกิดมีเนื้อหนังจนกลายเป็นรูปร่างของชีวิตมนุษย์ ธาตุทั้ง 4 เหล่านี้เกิดพร้อมกันและอยู่ร่วมกัน เป็นรูปที่ไม่สามารถแยกออกจากกันได้ไม่ว่าจะปรากฏ

¹⁷ อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี พระไตรปิฎกเล่มที่ 34 ข้อที่ 503.

ในที่ใดก็ตาม เพียงแต่อาจจะมีปริมาณธาตุที่มากน้อยต่างกันเท่านั้น เมื่อพิจารณาคุณสมบัติของธาตุเหล่านั้น มีดังนี้

1) ปฐวีธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะแข็ง กว่าธาตุอื่น ๆ ความแข็งของวัตถุใดหรืออวัยวะใดจะมีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับปริมาณของปฐวีธาตุ หากกล่าวถึงธาตุนี้ในร่างกายคนและสัตว์ ได้แก่ ส่วนที่เป็น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังผืด ไต ปอด ไข้ใหญ่ ไข้ไข้อย ออาหารใหม่ ออาหารเก่า มันสมอง

2) อาโปธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะไหลหรือเกาะกุม กล่าวคือเป็นของเหลวนั่นเอง ความเหนียวแน่นหรือการเกาะกุมของวัตถุหรือ อวัยวะใดจะมีมากหรือน้อยก็ขึ้นอยู่กับปริมาณของอาโปธาตุ เมื่ออาโปธาตุถูกความร้อน ก็จะทำให้เกิดการไหล เมื่ออาโปธาตุถูกความเย็น (เดโชธาตุ ลดลงมาก) ก็จะทำให้เกิดการเกาะกุม เช่น เหล็กหรือขี้ผึ้งหากถูกความร้อนก็จะละลาย เมื่อถูกความเย็นกลับแข็งตัว ส่วนอาโปธาตุในร่างกายของคนและสัตว์นั้น เช่น ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไข้ไข้อย มูตร

3) เตโชธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะร้อนหรืออบอุ่น ทำให้เกิดพลัง เป็นธาตุที่ต้องอาศัยความสัมพันธกับธาตุอื่นๆ แต่มีคุณสมบัติเหนือธาตุอื่นๆ หากความร้อนของธาตุนี้มีอยู่พอประมาณช่วยให้คนและสัตว์มีอายุยืน สิ่งใดหรืออวัยวะใดมีเตโชธาตุมาก ก็จะมีความร้อนมาก ถ้ามีพอประมาณ ก็จะมีความร้อนระดับพออบอุ่น หากมีธาตุนี้น้อยมากก็จะเกิดความเย็น การวิเคราะห์ธาตุนี้ทำให้ทราบว่ ความเย็นไม่มี มีแต่ความร้อนเท่านั้น เมื่อความร้อนลดลงมากจึงเห็นเป็นความเย็น

4) วาโยธาตุ เป็นธาตุที่มีลักษณะเคร่งตึงและไหวหรือพัดผ่านไปมา เป็นธาตุที่มีความสำคัญมากแก่คนและสัตว์ ความเคร่งตึงและไหวเป็นธาตุที่ทำให้เกิดการเคลื่อนไหวทางกาย และวาจา และทำให้ชีวิตดำรงอยู่โดยเฉพาะลมหายใจเข้าออก วาโยธาตุในกาย มี 6 ชนิด คือ (1) ลมพัดขึ้นเบื้องบน เช่น การเรอ การหาว การไอ การจาม เป็นต้น (2) ลมพัดลงเบื้องต่ำ เช่น การผายลม ลมเบ่ง เป็นต้น (3) ลมในท้อง เช่น ลมที่ทำให้ท้องขึ้น ท้องเฟ้อ ทำให้ปวดท้องเสียดท้อง เป็นต้น (4) ลมในไส้ เช่น ลมที่ทำให้ท้องร้อง ท้องลั่น เป็นต้น (5) ลมพัดไปตามร่างกาย ทำให้เคลื่อนไหวได้ พุดได้ (6) ลมหายใจเข้า หายใจออก

มหาภูตรูป 4 นี้ยังเป็นปัจจัย โดยเป็นที่อาศัยให้เกิดของรูปอีก 4 รูป ในกลาปเดียวกัน คือ

วิณโณ (แสงสี) เป็นรูปที่ปรากฏทางตา 1 รูป

คันโธ (กลิ่น) เป็นรูปที่ปรากฏทางจมูก 1 รูป

รโส (รส) เป็นรูปที่ปรากฏทางลิ้น 1 รูป

โอชา (อาหาร) เป็นรูปที่เป็นปัจจัยให้เกิดรูป 1 รูป

รูปทั้ง 8 นี้จะไม่แยกจากกัน เป็นกลุ่มของรูปที่เล็กที่สุดเกิดพร้อมกันและดับพร้อมกันอย่างรวดเร็ว จะมีเฉพาะมหาภูตรูปโดยไม่มีอุปาทายรูป ไม่ได้เลย

การกล่าวถึงรูปมีหลายนัย แต่จะขอกล่าวโดยนัยที่สัมพันธ์กัน¹⁸ เพื่อง่ายแก่การทำ ความเข้าใจ กลุ่มของรูปแต่ละกลุ่ม หรือแต่ละกลาป เมื่อเกิดขึ้นแล้วยังไม่ดับทันที สภาารูปจึงมีอายุเท่ากับจิต เพราะเกิดดับ 17 ขณะ

เมื่อรูปเกิดขึ้นขณะแรกเป็น อุปจยรูป 1

ขณะที่รูปเจริญขึ้นเป็น สันตติรูป 1

ขณะที่รูปเสื่อมลงเป็น ชรตารูป 1

ขณะที่รูปดับลงเป็น อนิจจรูป 1

ทั้งหมดนี้เรียกว่าเป็น ลักษณะรูป เป็นอสภาารูป คือ รูปที่ไม่มีสภาวะเป็นของตน

รูปซึ่งคั่นอยู่กลางกลาปทุกๆ กลาป ทำให้รูปแต่ละกลาปไม่ติดกัน เราเรียกว่า ปริจเฉทรูป 1 คืออากาสรูป ไม่ว่ากลาปนั้นจะมีขนาดเล็กหรือใหญ่เพียงใดก็ตาม อากาสรูปนี้จะคั่นอยู่ระหว่างกลาปอย่างละเอียดที่สุด และกลาปนี้เองก็เป็นอสภาารูปเช่นเดียวกับลักษณะรูป

รูปที่มีใจครองหรือไม่มีใจครองไม่ว่าจะเกิดอยู่ในโลกใดก็ตาม จะต้องประกอบด้วยรูปทั้งหมด 13 รูปนี้เป็นอย่างน้อย หากกล่าวมาถึงรูปที่มีใจครอง ได้แก่ สัตว์ต่าง ๆ มนุษย์ ซึ่งเกิดในภพภูมิ ซึ่งประกอบด้วยชั้น 5 จะมีปสาทรูปอันเกิดจากกรรมเป็นสมมูฐานหรือปัจจัย ได้แก่

(1) จักขุปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบกับสิ่งที่ปรากฏทางตาได้ 1 รูป

(2) โสตปปสาทรูป เป็นรูปที่กระทบเสียงได้ 1 รูป

(3) ฆานปสาท เป็นรูปที่กระทบกลิ่นได้ 1 รูป

(4) ชิวหาปสาท เป็นรูปที่กระทบรสได้ 1 รูป

(5) กายปสาท เป็นรูปที่กระทบกับเย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง ไหว 1 รูป

รูปที่มีใจครองดังกล่าวนี้คือมีจิตเกิดขึ้นรูป จิตแต่ละขณะจะต้องเกิดที่รูปตามประเภทจิตนั้น ๆ เช่น จักขุวิญญาณ ทำหน้าที่รับรู้ในการเห็นเกิดที่จักขุสาทรูป โสตขุวิญญาณทำหน้าที่รับรู้ในการได้ยินเกิดที่โสตปสาทรูป เป็นต้น ยังมีจิตอื่น ๆ นอกจากนี้เกิดที่รูป ๆ หนึ่ง เรียกว่า ททรูป 1 เพราะรูปซึ่งเป็นที่เกิดของจิต

รูปที่เกิดจากกรรมเป็นสมมูฐานในทุก ๆ กลาป จะต้องมีชีวิตินทริยรูป เกิดร่วมทุกกลาป ชีวิตินทริยรูปนี้รักษารูปที่เกิดร่วมในกลาปหนึ่งๆ ให้เป็นรูปที่ดำรงชีวิต ดังนั้น รูปของสัตว์ และบุคคล จึงต่างจากรูปทั้งหลายที่ไม่มีใจครอง

¹⁸ ปรับปรุงจาก สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก, หน้า 32-41

เหตุที่มีความแตกต่างกันทางเพศระหว่างหญิงกับชายของสัตว์ และบุคคลนั้น เป็นเพราะมี ภาวะรูป 2 อย่าง ได้แก่

อิตถิภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อากา กริยา ทำทางของเพศหญิง

ปฐิสภาวะรูป เป็นรูปที่ซึมซาบอยู่ทั่วกาย ทำให้ปรากฏเป็นทรวดทรง สันฐาน อากา กริยา ทำทางของเพศชาย

ภาวะรูปอย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น จะปรากฏบนกายของบุคคลนั้น และบางบุคคลอาจจะไม่มีภาวะรูปใดเลย เช่น ผู้ที่เป็นพรหมในพรหมโลก หรือ ผู้ที่เป็นกระเทย

การเคลื่อนไหวไปมาในอริยาบถต่าง ๆ ของ สัตว์ และบุคคล ที่เป็นไปได้ นั้น เพราะมีจิต ยังไม่เพียงพอ แต่ยังคงอาศัยรูปที่เกิดจากจิตเป็นสมุฏฐานด้วย เพราะหากมีรูปที่เกิดจากกรรม กายนั้นก็ไม่สามารถเคลื่อนไหวไปมาได้ ดังนั้น วิการรูป 3 อย่าง ที่ช่วยให้เกิดการเคลื่อนไหว ได้มีดังนี้

ลหุตา रूप เป็นภาวะที่เบา ไม่หนักของรูป เช่น อากา กริยาของคนที่ไม่มโรค

มุกตา रूप เป็นภาวะที่อ่อน ไม่กระด้างของรูป เช่น หนักที่ขยาแล้ว

กัมมัญญตา रूप เป็นภาวะที่ควรแก่การงานของรูป เช่น ทองคำที่หลอมดีแล้ว

วิการรูปเหล่านี้เป็นอสภาวะรูป เป็นอากา กริยาของมหาภูตา रूप คือ เบา อ่อน และควรแก่การ งาน เป็นรูปที่เกิดภายในสัตว์ และบุคคลเท่านั้น รูปที่ไม่มีจิตจะไม่ประกอบด้วยวิการรูปนี้ และ วิการรูปนี้จะอยู่ด้วยกันเสมอ มีอาจได้แยกออกจากกัน นอกจากนั้นแล้ว เมื่อจิตต้องการเคลื่อนไหว ส่วนใดส่วนหนึ่งของร่างกาย กายจะต้องมีวิการรูปที่เกิดจากอตุ (ความสม่ำเสมอของธาตุเย็นและ ร้อน) เป็นสมุฏฐาน และมีวิการรูปที่เกิดจากอาหาร (โอชา रूप) เป็นสมุฏฐานด้วย มิฉะนั้นแล้ว จิต ต้องการเคลื่อนไหว รูปก็จะไม่สามารถเคลื่อนไหวได้ เช่น คนที่เป็นอัมพฤต เป็นต้น

วิญญูติ रूप 2 เป็นรูปที่บอกให้รู้ความหมาย เพื่อให้เข้าใจความประสงค์มี 2 ชนิด คือ กาย- วิญญูติ रूप และ วิวิญญูติ रूप รูปเหล่านี้เป็นอสภาวะรูปที่เกิดขึ้นและดับพร้อมกับจิต

รูปที่มีใจครองนั้น เมื่อจิตต้องการให้รูปแสดงความหมายทางกายตามที่จิตรับรู้ อากา กริยา ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐานให้กายวิญญูติ रूप คือ อากา กริยาพิเศษที่มีความหมายของรูปเกิดขึ้นตามที่ จิตรู้ในอากา กริยานั้นทางตา หรือทางใบหน้า ทำทาง เช่น กระพริบตา ยิ้มเยาะ เหยียดหยาม เป็นต้น หากจิตไม่ต้องการให้รูปแสดงความหมายกายวิญญูติ ก็ไม่เกิดขึ้น ขณะที่จิตเป็นปัจจัยให้เกิดการ เปล่งเสียง การพูดจา เพื่อให้รู้ความหมายในการสื่อสารกัน ขณะนั้นจิตเป็นสมุฏฐานหรือเป็นปัจจัย

ให้เกิด วิจิณฺณรูป มีการเกิดขึ้นกระทบที่ฐานที่เกิดของเสียงต่าง ๆ เช่น ริมฝีปาก หลอดลม เป็นต้น

สัทรูปหรือเสียง เป็นคนละอย่างกับวิจิณฺณรูป เพราะว่า เสียงเป็นรูปที่กระทบกับโสตปสาทรูป เป็นปัจจัยให้เกิดโสตวิณฺณจิต เราอาจกล่าวได้ว่า เสียงบางเสียงนั้นเกิดจากจิต ขณะที่เสียงบางอย่างนั้นไม่เกิดจากจิต แต่เกิดจากสิ่งภายนอก เช่น เสียงฟ้าร้อง เสียงเครื่องยนต์ เสียงโทรทัศน์ เป็นต้น

คุณสมบัติของจิตกับกายในกระบวนการรับรู้และแสดงออกทางพฤติกรรม

การอภิปรายในประเด็นที่ผ่านมา เป็นการแสดงให้เห็นว่า พุทธปรัชญามองชีวิตมนุษย์ประกอบด้วยจิตกับกาย โดยให้คำอธิบายเกี่ยวกับจิตและคุณสมบัติของจิต กายและคุณสมบัติของกายไว้อย่างละเอียดมากตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระอภิธรรม การวิเคราะห์รายละเอียดที่ว่านั้น ทำให้พบว่า คุณสมบัติของจิตและกายเหล่านั้นมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อกระบวนการรับรู้และแสดงออกพฤติกรรมของมนุษย์ คุณสมบัติสำคัญของจิตคือการรับรู้อารมณ์ รู้สึก และนึกคิด ส่วน กายไม่มีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ แต่กายก็มีคุณสมบัติบางอย่างซึ่งกินที่ที่เอื้อให้เกิดกระบวนการรับรู้ ดังนั้น “คุณสมบัติ” ของกายและจิตจึงมีความแตกต่างกัน เพราะว่า “จิต” เป็น “นาม” มีคุณสมบัติแบบนาม ส่วน “กาย” เป็น “รูป” มีคุณสมบัติแบบรูป

ในทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท “คุณสมบัติ” ของ “จิต” กับ “กาย” ต่างก็เป็นเครื่องกำหนด “หน้าที่” ที่ประสานกันในกระบวนการรับรู้และการแสดงออกทางพฤติกรรมของมนุษย์ คุณสมบัติบางอย่างที่กายมี แต่จิต ไม่มี ในขณะที่จิตมี คุณสมบัติบางอย่างที่จิตมี แต่กายไม่มี การที่ทั้งจิตและกายต่างขาดคุณสมบัติบางอย่างจึงทำให้ความสามารถในการรับรู้เป็นไปไม่ได้ เมื่อทั้งสองมาประสานกันในฐานะเป็นองค์ประกอบของชีวิต¹⁹ จึงเป็นปัจจัยแก่กันและกันให้กระบวนการรับรู้เกิดขึ้นได้ ดังที่ข้อความในวิสุทธิมรรคมีอุปมาว่า คนพิการ 2 คนเดินร่วมทางกัน²⁰ คนหนึ่งเป็นง่อย อีกคนตาบอด ทั้งสองคนจะเดินทางท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ แต่ก็ไม่อาจไปได้ เนื่องจากคนตาบอดเดินได้ แต่มองไม่เห็นทาง คนง่อยเห็น แต่เดินไม่ได้ ทั้งสองคนเลยช่วยกันให้คนเป็นง่อยขึ้นบ่า คนง่อยคอยบอกทาง ทั้งสองคนก็สามารถเดินทางไปได้ จิตกับกายก็เหมือนกันอย่างนั้น

¹⁹ โสภณ ศรีภักษดานคร, การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องกายและจิตในพุทธปรัชญา, (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), หน้า 215.

²⁰ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 2 ตอน 1, หน้า 20-21.

เมื่อพิจารณาที่กายแล้ว จะพบว่า กายประกอบด้วยอวัยวะต่าง ๆ ซึ่งทำหน้าที่ต่าง ๆ กัน ออกไป อวัยวะบางส่วนทำหน้าที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการรับรู้ คือ อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กายจึงมีหน้าที่หลัก 2 ประการคือ (1) ทำหน้าที่เชื่อมต่อหรือเป็นทางรับรู้โลกภายนอก เรียกว่า อายตนะ ซึ่งแปลว่าเป็นที่ต่อ ที่เชื่อม หรือแดนเชื่อมต่อให้เกิดการรับรู้ กล่าวคือจิตจะรับรู้โลกภายนอกได้ก็โดยอาศัยแดนเชื่อมต่อคืออายตนะนี้เอง (2) ทำหน้าที่แสดงพฤติกรรมหรือการกระทำต่อโลกภายนอก จึงเรียกว่า ทวาร อันหมายถึง ทางหรือประตู กล่าวคือ มนุษย์เราจะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ ได้ 6 ทาง และแสดงอาการปฏิกิริยาต่าง ๆ ผ่านร่างกายนี้

การที่จิตมีคุณสมบัติ คือ การรับรู้ รู้สึกและนึกคิดนั้น จึงทำให้จิตมีหน้าที่สำคัญคือทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ แต่จะเกิดขึ้นได้ ก็ต่อเมื่อจิตมีสัมพันธ์กับกายแล้ว การทำหน้าที่ร่วมกันระหว่างกายกับจิต ทำให้เกิดการรับรู้หรือรู้จักโลกในด้านต่าง ๆ โดยพิจารณาจากตารางดังต่อไปนี้

อายตนะภายใน ทวาร (กาย)	อายตนะภายนอก อารมณ์ (สิ่งภายนอก)	วิญญาน การรับรู้ (จิต)
ตา	รูป	การเห็นรูป
หู	เสียง	การได้ยินเสียง
จมูก	กลิ่น	การดมกลิ่น
ลิ้น	รส	การลิ้มรส
กาย	โผฏฐัพพะ	การสัมผัสทางกาย
ใจ	ธรรมารมณ์	การนึกคิดสิ่งต่าง ๆ

พิจารณาจากตารางจะเห็นว่า อายตนะภายในคือลักษณะทางกายภาพของมนุษย์ที่ปรากฏในอุปาทายรูปถือว่าเป็นส่วนอวัยวะสำคัญที่ทำหน้าที่ในกระบวนการรับรู้ ส่วนอายตนะภายนอกคือ อารมณ์ต่าง ๆ ที่ผ่านเข้ามาหรือเรียกว่า โลกภายนอกก็ได้ ประเด็นสำคัญที่น่าวิเคราะห์อยู่ที่คู่ระหว่าง ใจ กับธรรมารมณ์ ที่ยังเป็นข้อถกเถียงกันอยู่ว่า มีลักษณะเช่นเดียวกันกับอีกทั้ง 5 คู่หรือไม่ เมื่อพิจารณาข้อความตามตัวหนังสือที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคชวนให้เข้าใจหทัยรูปว่า เป็นที่อยู่ของจิต ซึ่งอาศัยอยู่ในหัวใจหรือไม่ก็สมอง หากตีความข้อความในลักษณะดังกล่าวเป็นอย่างใดอย่างหนึ่ง จะทำให้พุทธศาสนาประสบปัญหาเหมือนกับแนวคิดเรื่องจิต-กายในปรัชญาของเดการ์ตที่เชื่อว่า จิตทำงานผ่านต่อมไพเนียลในสมอง

การรับรู้ของมนุษย์จะเกิดขึ้นได้ต้องมีการทำงานประสานกันระหว่างจิตกับกาย (การประสานกันก็คือความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายซึ่งจะอภิปรายอย่างละเอียดในหัวข้อคำสอนเรื่องปฏิจกสมุปบาท) เช่น หากมีอายตนะภายในคือตาเพียงอย่างเดียว การเห็นรูปก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้ หรือหากมีเฉพาะจิต จิตไม่สามารถรับรู้รูปได้เช่นกัน ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท ในเรื่องการอธิบายว่า “เห็นรูป” ไม่ได้หมายความว่า ตาเห็นรูป กล้องที่ถ่ายรูปอาจเก็บภาพของสิ่งต่างๆ ที่เราถ่ายเอาไว้เป็นจำนวนมาก แต่กล้องนั่นเอง เราก็ไม่คิดว่ามันจะสามารถมองเห็น “รูป” ที่มันถ่ายไว้ เพราะว่ากล้องเป็นสิ่งที่ไม่มีจิต จึงไม่อาจกล่าวได้ว่า กล้องรับรู้รูปภาพหรือมองเห็นรูปภาพ ในแง่นี้ พุทธปรัชญาชี้ให้เห็นว่า จิตต่างหากที่เป็นตัวรับรู้ในการเห็น การที่ทั้งจิตและกายสองมาสัมพันธ์โดยการทำงานร่วมกัน จึงจะทำให้เกิดการเห็นรูปได้ อายตนะภายในอื่นๆ ก็เช่นกัน จะเห็นได้ว่า จิตในรูปของวิญญาน ต้องอาศัยอายตนะภายในและอารมณ์กระทบจึงเกิดขึ้นได้ และเมื่อเกิดได้ก็เฉพาะทางอายตนะ 6 ดังเช่นตัวอย่างเรื่องจักขุวิญญานเป็นต้นที่อธิบายไปแล้ว

ในการรับรู้อารมณ์ ที่กล่าวว่า จิตรับรู้ได้อย่างไรนั้น ในคัมภีร์อภิธรรมได้อธิบายไว้อย่างละเอียด ซึ่งช่วยให้เราเข้าใจการรับรู้อารมณ์ของจิตชัดเจน ดังนี้

การรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เรียกว่า วิถีจิต ส่วนจิตที่อยู่ในสภาพที่ไม่รับรู้อารมณ์เรียกว่า ภาวังคจิต อารมณ์ที่จิตรับรู้คืออายตนะภายนอกทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ จิตเมื่อรับรู้อารมณ์จนตลอดวิถีแล้วก็ตกสู่ภวังค์ และอยู่ในภวังค์นั้นอย่างน้อย 3 แล้วจึงเกิดรับรู้อารมณ์ใหม่ สลับกันแล้วแต่ว่ารับรู้อารมณ์อะไร

สมมติว่ารับรู้อารมณ์ทางตา จิตได้รับอารมณ์ทางหูคือเสียงมาก่อนในช่องที่ 1 ซึ่งเป็นภวังค์เก่า (อดีตภวังค์) นั้น หมายความว่า ภาวังคจิตยังอยู่ในอิทธิพลของเสียงที่เพิ่งรับรู้มาสักครู่หนึ่ง

ในขณะที่จิตต่อมา คือช่องที่ 2 ซึ่งเป็นภวังค์ใหม่ (ภวังคจลนนะ) นั้น รูปารมณ์ที่จะรับรู้ทางตาในลำดับต่อไปเริ่มเข้ามามีอิทธิพลต่อภาวังคจิต ทำให้เกิดห้วงใหม่ด้วยอิทธิพลใหม่เข้ามาแทรก ขณะจิตที่ 2 นี้จึงอยู่ในสภาพที่ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของสัททารมณ์ ที่รับรู้มาก่อน กับรูปารมณ์ ซึ่งกำลังจะรับรู้ใหม่พอ ๆ กัน

ขณะจิตที่ 3 คือ ภาวังค์ตัด (ภาวังคุปัจเจทนะ) นั้น อิทธิพลของรูปารมณ์ที่เริ่มรับรู้ใหม่แรงมากขึ้น จนทำให้จิตดวงนี้ตัดอารมณ์เก่าคือเสียงออกไปโดยเด็ดขาดพร้อมกับดับลง

ขณะจิตที่ 4 (จักขุทวาราวชชนะ) จิตพ้นจากภวังค์เกิดขึ้นสู่วิถีเพื่อรับรู้อารมณ์ทางตาแล้วดับลง

ขณะจิตที่ 5 (จักขุวิญญาน) จิตเกิดขึ้นรู้แจ้งอารมณ์ทางตาโดยรู้สึกรู้ว่าได้เห็นแล้วดับลง

ขณะจิตที่ 6 (สัมปฏิจจนะ) จิตเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ทางตาแล้วดับลง

ขณะจิตที่ 7 (สันตிரณะ) จิตเกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ว่าเป็นประการใดแล้วดับลง

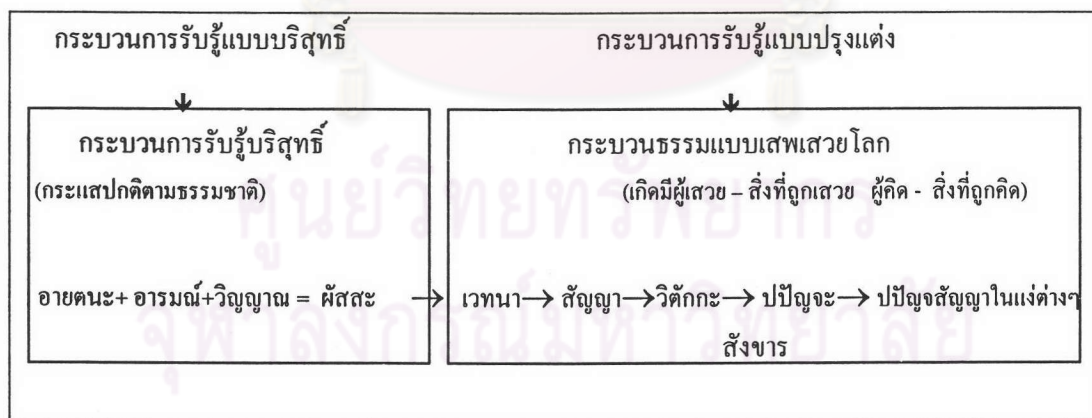
ขณะจิตที่ 8 (โวกุฎัพพะนะ) จิตเกิดขึ้นตัดสินอารมณ์โดยสภาพเป็นกุศล อกุศล หรือเป็นกลาง ๆ แล้วดับลง

ขณะจิตที่ 9-15 (ชวณะ) จิตเกิดดับ เกิดดับ พินิจรูปารมณฺ์ทางตา 7 ขณะ

ขณะจิตที่ 16-17 (ตทาลัมพะนะ) เป็นวิบากจิต เกิดขึ้นรับเศษอารมณ์ที่เหลือต่อจากชวณะอีก 2 ขณะ เพื่อหวังอารมณ์ลงสู่ภวังค์ เมื่อจิตดวงที่ 17 ดับ วิถีจิตก็สิ้นสุดลง อายุของอารมณ์ก็สิ้นสุดลงเช่นกัน อารมณ์อื่น ๆ ก็เช่นกันก็ต้องผ่านกระบวนการรับรู้ 17 ขณะนี้เอง²¹

ในเวลาที่ยกตื่นอยู่จิตเป็นภวังคจิต 3 ขณะ เป็นวิถีจิตที่รับรู้อารมณ์ 14 ขณะ (ตั้งแต่ จักขุ ทวารราชวัชชณะ - ตทาลัมพะนะ) เมื่อวิถีจิตสิ้นสุดลง จิตจะตกสู่ภวังค์ 3 ขณะ แล้วเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ต่อไปอีก 14 ขณะ หมุนเวียนกันไป เมื่อนับตั้งแต่ช่วงภวังคจิตจนถึงวิถีจิตสิ้นสุด จะได้ 17 ขณะ การเกิดดับรับรู้อารมณ์จนเต็มทีอย่างนี้ เรียกว่า อคิมหันตารมณฺ์ คือ อารมณ์ที่มีกำลังแรงกล้า

นอกจากนั้นแล้ว การอธิบายการรับรู้ของจิตในพุทธศาสนานั้นมีจุดประสงค์สำคัญเพื่อจะตอบคำถามที่สำคัญที่ว่า ทำไมมนุษย์จึงมีพฤติกรรมที่แสดงออกทางกายภาพที่หลากหลาย ? ผู้วิจัยมองว่า คำถามนี้มีความสำคัญในแง่ที่ว่า พฤติกรรมบางอย่างที่แสดงมนุษย์แสดงออกมามีเกี่ยวข้องกับกระบวนการรับรู้โลกภายนอกด้วย คำอธิบายเกี่ยวกับกระบวนการรับรู้ของพระธรรมปิฎกในหนังสือพุทธธรรมที่แยกกระบวนการรับรู้ออกเป็น 2 ขั้นตอน สามารถตอบคำถามดังกล่าวได้เป็นอย่างดี ดังแผนภาพประกอบดังนี้

แผนภาพดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า พุทธปรัชญาแยกกระบวนการรับรู้ที่จะดำเนินต่อไปหลังเวทนา ออกเป็น 2 ทาง เป็นเพราะว่า

²¹ สุนทร ณ รั้งยี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า 131-132.

เวทนายังหมายถึงการที่โลกมีอะไรอย่างหนึ่งเป็นผลตอบแทนหรือรางวัลแก่นุชย์ในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับโลกด้วย ผลตอบแทนที่ว่านี้ คือความเอรีดอรร้อย ความชื่นใจที่เกิดจากอารมณ์ที่เรียกว่าสุขเวทนา ในกรณีที่กระบวนการรับรู้ดำเนินมาตามลำดับจนถึงเวทนา ถ้ามุชย์หันเข้าจับเวทนาไว้ตามความหมายในแง่นี้ มุชย์ก็จะหันเหออกจากกระบวนการรับรู้²²

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เราสามารถเข้าใจได้ว่า กระบวนการรับรู้ในทัศนะของพุทธศาสนามี 2 แบบ คือ (1) กระบวนการรับรู้แบบบริสุทธิ์ (2) กระบวนการรับรู้แบบปรุงแต่ง กระบวนการรับรู้ทั้งสองแบบนี้ทำให้มนุษย์รับรู้โลกภายนอกต่างกัน เพราะการที่จิตของมนุษย์ที่มีกระบวนการรับรู้โลกดังกล่าวนี้ มีผลทำให้มนุษย์มีพฤติกรรมที่แสดงออกมาหลายรูปแบบนั้นเป็นเพราะคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก (เวทนา สัญญา สังขาร) มีบทบาทเชิงสาเหตุต่อการกระทำหรือพฤติกรรมที่หลากหลายเหล่านั้นนั่นเอง

3.2 หลักอทิปปัจจยตาหรือหลักปฏิจสุมุปปาท

คำสอนที่สำคัญของพุทธศาสนาที่ถือว่าเป็นกรอบความคิดในการทำความเข้าใจโลกธรรมชาติ ก็คือคำสอนเรื่องอทิปปัจจยตาหรือปฏิจสุมุปปาท คำสอนนี้ หมายความว่า การที่สิ่งต่างๆ อาศัยกันๆ จึงมีขึ้นได้ ดังพุทธพจน์ที่ปรากฏอยู่หลายๆ พระสูตร เช่น ในสังยุตตนิคายว่า

เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)²³

ส่วนพุทธพจน์ในวิภังคสูตรมีเนื้อความว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอวิชาเป็นปัจจัย จึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัย จึงมีวิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย จึงมีนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมีสพายตนะ เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย จึงมีผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย จึงมีเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัย จึงมีตัณหา เพราะตัณหา เป็นปัจจัย จึงมีอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย จึงมี

²² พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 37-38.

²³ สังยุตตนิคาย นิตานวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อที่ 64, 144/33,78, ๑๓๑.

ภพ เพราะภพเป็นปัจจัย จึงมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัย จึงมีชราและมรณะ โสภปริเทว
ทุกขโทมนัสและอุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการอย่างนี้²⁴

เพราะอวิชชาสารอกคัมไปไม่เหลือสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ
เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ
ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับเพราะตัณหาดับ
อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับ ชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรา
มรณะ (จึงดับ) ความโศก ความคร่ำครวญ ทุกข์ โทมนัส ความคับแค้นใจก็ดับ ความ
ดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้²⁵

เมื่อพิจารณาเนื้อความของพุทธพจน์ในสังยุตตนิกายกับวิภังคสูตร เราจะพบว่า ข้อความที่
ปรากฏในแต่ละสูตรนั้นต่างกัน ในสังยุตตนิกายมีข้อความสั้น ๆ ขณะที่ข้อความในวิภังคสูตรนั้นมี
ความยาวกว่า พระธรรมปิฎกได้ตีความแตกต่างกันของทั้งสองข้อความดังกล่าวว่า เนื้อความแรก
นั้น เป็นหลักสากล หรือทั่วไป เป็นการแสดงแบบเป็นกลางๆ โดยไม่ระบุชื่อปัจจัย ส่วนเนื้อความ
ที่สองนั้นเป็นหลักประยุกต์ ที่ใช้อธิบายเกี่ยวกับชีวิต โดยมีชื่อปัจจัย จะอย่างไรก็ตาม แม้ว่าข้อความ
ทั้งสองจะให้รายละเอียดในการแสดงความสัมพันธ์ต่างกัน แต่ทั้งสองพระสูตรนี้เป็นแนวคิดพื้น
ฐานในการมองโลกธรรมชาติและชีวิตว่า สิ่งต่าง ๆ ต้องประกอบด้วยปัจจัย²⁶

การอภิปรายเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า หลักปฏิจจนสมุปปาทนี้เป็น
โลกทัศน์และชีวิตทัศน์สำคัญที่ใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย
ตามทัศนะของพุทธศาสนาโดยตรง เนื่องจากคำสอนเรื่องปฏิจจนสมุปปาทนี้ได้แสดงให้เห็นกระบวนการ
การความสัมพันธ์ของชีวิต แม้จะเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความทุกข์โดยเฉพาะ แต่ก็ถือว่าความทุกข์ที่
พุทธศาสนากล่าวถึงนั้นก็เป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจิตและกายนั่นเอง ต่อไปนี้ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงราย
ละเอียดของปฏิจจนสมุปปาท โดยแยกเป็นประเด็น ดังนี้

ก. ตามหลักปฏิจจนสมุปปาท กาย-จิตเป็นภาวะองค์รวม

การอภิปรายหลักคำสอนของพุทธศาสนาเรื่องจันท์ 5 ซึ่งเกี่ยวกับกายและจิตที่ผ่านมามาอาจ
ชวนเราให้เข้าใจได้ว่า วิธีการที่พุทธศาสนาใช้ทำความเข้าใจธรรมชาติของมนุษย์คล้ายกับวิธีการแบบ
เอคนิยมที่พยายามลดทอนสิ่งต่าง ๆ ไปหาสิ่งพื้นฐาน แต่ในความเป็นจริงแล้ว หากเราตีความคำ

²⁴ ทิฆนิกาย มหาวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 6 ข้อ 4-18.

²⁵ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อที่ 4-17.

²⁶ อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี พระไตรปิฎกเล่มที่ 34 ข้อที่ 701.

สอนเรื่องปฏิจกสมุปปาทซึ่งใช้เป็นกรอบในการทำความเข้าใจสรรพสิ่งในอีกแง่มุมหนึ่ง เราจะพบว่า คำสอนนี้สะท้อนให้เห็นโลกทัศน์แบบองค์รวมของสิ่งต่างๆ ในโลกธรรมชาติ แม้พุทธศาสนาจะวิเคราะห์แยกแยะชีวิตมนุษย์ว่า มีองค์ประกอบห้าส่วนก็ตาม แต่องค์ประกอบเหล่านี้เป็นภาวะองค์ที่มีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น วิธีการของพุทธศาสนาใช้ในการวิเคราะห์ชีวิตมนุษย์ตามหลักขั้น 5 หากเราพิจารณาวิเคราะห์อย่างละเอียดแล้ว จะพบว่า วิธีดังกล่าวมิได้มีเป้าหมายทางอภิปรัชญาล้วนๆ ที่พยายามหาธรรมชาติพื้นฐานที่เป็นองค์ประกอบของชีวิตโดยการลดทอน แต่สิ่งที่พุทธศาสนาทำนั้นเกี่ยวข้องกับจริยศาสตร์ที่เน้นการพัฒนาจิตวิญญาณเป็นสำคัญ เป้าหมายของการวิเคราะห์ แยกแยะชีวิตออกเป็นห้าส่วนนั้น พระพุทธเจ้าทรงมีประสงค์จะชี้ให้เห็นว่า เมื่อวิเคราะห์ร่างกายของมนุษย์แล้ว เราจะพบว่า ไม่มีตัวตนหรืออัตตาใดๆ ที่แฝงอยู่ในร่างของมนุษย์เรา ดังนั้นเราจึงไม่ควรมีความยึดมั่นถือมั่นในตัวตนใดๆ เพราะความยึดมั่นถือมั่นดังกล่าวนี้เป็นสาเหตุสำคัญที่ก่อให้เกิดทุกข์ เป็นต้น

หากพิจารณาเรื่องจิต-กายในกรอบของภาวะขององค์รวมนี้อย่างละเอียด จะเห็นว่า พุทธศาสนาเชื่อว่า ความมีชีวิตมีอยู่ได้เพราะการที่จิตกับกายนั้นอิงอาศัยกันอยู่ตลอดเวลา “ความมีอยู่ของชีวิต” ไม่ได้เกิดขึ้นมาโดด ๆ หรือเป็นภาวะเชิงเดี่ยว หากแต่ความมีอยู่ของชีวิตต้องประกอบด้วยปัจจัยอื่น ๆ โดยมีองค์ประกอบสำคัญอันได้แก่จิตกับกาย หากมีเฉพาะจิตความมีชีวิตก็เป็นไปไม่ได้ ขณะที่เฉพาะกายชีวิตก็ดำรงอยู่ไม่ได้เช่นกัน ทั้งจิตและกายต่างก็อยู่ในความสัมพันธ์ซุคเดียวกันของชีวิตมนุษย์ ในแง่นี้ “ความมีอยู่” และ “ความสัมพันธ์” ของจิตกับกาย จึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ “ความมีชีวิตเกิดขึ้น” ในทำนองเดียวกัน ความมีชีวิตก็เป็นภาวะที่ทำให้จิตกับกายดำรงอยู่และสัมพันธ์กันด้วยเช่นกัน เพราะจิต (นาม) กับ กาย (รูป) ก็เป็นข้อต่อหนึ่งของสายโซ่แห่งความมีชีวิตตามหลักปฏิจกสมุปปาท การกล่าวถึงจิตกับกายจะไร้ความหมายทันทีหากไม่ได้กล่าวภายในกรอบของหลักความมีชีวิตนั่นเอง ด้วยเหตุนี้เอง ในอีกแง่หนึ่งแล้ว เราสามารถตีความได้ว่า โลกทัศน์แบบปฏิจกสมุปปาทมีลักษณะในการเข้าใจชีวิตในภาวะองค์รวมได้ เราจะเข้าใจภาวะนี้ได้ดีในหัวข้อที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายต่อไป

ข. ตามหลักปฏิจกสมุปปาท เพราะวิญญานเป็นปัจจัยนามรูปจึงมี

คำสอนเรื่องปฏิจกสมุปปาทเป็นกระบวนการที่แสดงให้เห็นกระบวนการกระบวนการเกิดดับแห่งชีวิต และความทุกข์ของบุคคล สายโซ่ของหลักปฏิจกสมุปปาทนี้สะท้อนให้เห็นถึงแนวคิดที่เชื่อว่าจิตกับกายความสัมพันธ์ต่อกัน แม้ว่าพุทธศาสนาจะอธิบายความทุกข์ของชีวิตที่มีหลายรูปแบบ แต่ความรู้สึกทุกข์เหล่านั้นหากสรุปลงแล้วมีสองแบบที่สำคัญก็คือ ทุกข์ทางกายและทุกข์ทางใจ ทุกข์ทั้งสองแบบนี้ก็สอดคล้องกับสมมติฐานที่ว่า มนุษย์มีส่วนประกอบสองอย่างคือ รูปกับนามหรือกายกับจิต เมื่อร่างกายขาดการสนองตอบด้วยปัจจัย 4 ก็อาจก่อให้เกิดความทุกข์กาย และ

ทุกข์ทางกายนี้เองก็จะส่งผลกระทบต่อสภาพจิตในด้านความรู้สึกต่าง ๆ เช่น ความรู้สึกหนาว ร้อน เจ็บปวด เป็นต้น ขณะเดียวกันพุทธปรัชญา ก็ให้ความสำคัญกับจิตว่า มีบทบาทสำคัญต่อการบังคับบัญชาร่างกายให้เป็นไปต่าง ๆ และเพราะเหตุที่ภายใน “จิต” นั้นมีคุณสมบัติที่ขัดแย้งกันระหว่างฝ่ายดีและฝ่ายชั่วทำงานอยู่ คุณสมบัติฝ่ายช่วนั้นทำให้จิตมีสภาพผันแปร ประปรายสิ่งต่าง ๆ เมื่อไม่ได้ก็จะเกิดความทุกข์ทางใจ ความทุกข์ใจดังกล่าวจะส่งผลกระทบต่อร่างกายเช่นกัน

อย่างไรก็ดี หากวิเคราะห์คู่ของความเป็นปัจจัยที่ว่า “เพราะวิญญูณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี” จะสามารถทำให้เข้าใจความสัมพันธ์โดยเฉพาะปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายได้โดยตรง แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าปัจจัยตัวอื่น ๆ ไม่ได้มีความเกี่ยวข้องเลย เพราะแท้จริงปัจจัยทุกตัวต่างก็มีความเกี่ยวข้องกันแต่เรามองไม่เห็นชัดเพราะความซับซ้อน ลองพิจารณาบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระอานนท์ที่ปรากฏในมหานิทานสูตร โดยขอยกเนื้อความโดยย่อ ดังนี้

ดูกรอานนท์ เธอพึงทราบความข้อนี้โดยปริยายแม่นี้ เหมือนที่เราได้กล่าวไว้ว่า เพราะวิญญูณเป็นปัจจัยจึงเกิดนามรูป ดูกรอานนท์ ก็วิญญูณ จักไม่หยั่งลงในท้องแห่งมารดา นามรูปจักขาดในท้องแห่งมารดาได้บ้างไหม.

พระอานนท์ : ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

ดูกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญูณหยั่งลงในท้องแห่งมารดาแล้วจักล่วงเลยไปนามรูปจักบังเกิดเพื่อความเป็นอย่างนี้ได้บ้างไหม.

พระอานนท์ : ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

ดูกรอานนท์ ก็ถ้าวิญญูณ ของกุมารก็ดี ของกุมาริกาก็ดี ผู้ยังเยาว์วัยอยู่จักขาดความสืบต่อ นามรูปจักถึงความเจริญงอกงามไพบุลย์ ได้บ้างไหม.

พระอานนท์ : ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

เพราะเหตุฉะนั้นแหละอานนท์ เหตุนิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งนามรูปก็คือวิญญูณนั่นเอง.²⁷

พระสูตรนี้มีเนื้อความที่เกี่ยวกับการเกิดหรือปฏิสนธิวิญญูณ ที่น่าสนใจคือคำว่า “นามรูป” ที่ปรากฏในพระสูตรนี้มีความหมายต่างจากนามรูปในชั้น 5 นามรูปในชั้น 5 หมายถึง นามรูปที่มีวิญญูณเข้ามาปฏิสนธิแล้ว ส่วนในพระสูตรนี้หมายถึงนามรูปที่ยังไม่มีวิญญูณเข้ามาปฏิสนธิ “นาม” จึงประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร ที่เป็นภาวะแฝง (potential) อยู่ในรูป ซึ่งมีนัยสำคัญว่า นามเหล่านี้มีลักษณะโน้มไปทางกายอันที่ตั้งของนาม ภาวะแฝงเหล่านี้จะกลายเป็นภาวะจริง (actual) ก็ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมอันทำให้เกิดชีวิตมนุษย์ขึ้น เช่น ชีวิตของกุมาร (เด็กชาย)

²⁷ สังขัตตนิคาย นิทานวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อ 57-60.

หรือกุมาริกา (เด็กหญิง) ส่วน “รูป” หมายถึง มหาภูตรูป 4 และอุปาทายรูป หากมองในแง่ “นามรูป” จึงยังมี “ชีวิตมนุษย์” แต่เป็นเพียงปัจจัยหนึ่งที่จะทำให้เกิดชีวิต ในทำนองเดียวกัน “วิญญาณ” ก็มีชีวิตร เพราะเป็นปัจจัยหนึ่งเช่นกัน “ความมีชีวิต” เกิดได้เพราะปฏิสัมพันธ์ระหว่าง วิญญาณและนามรูป (กุมารหรือกุมาริกา)

หลักความมีชีวิตจึงประกอบไปด้วยจิตกับกายหรือนามกับรูป ที่ไม่อาจแยกออกจากกันได้ “ความมีอยู่” ของทั้งสองอิงอาศัยกันและกันอย่างแนบแน่นและให้ความหมายกับความมีชีวิต ดังที่ พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า

“ไม้อ้อ 2 กำ ตั้งอยู่ได้เพราะอาศัยซึ่งกันและกันฉันใด เพราะนามรูปเป็นปัจจัย จึงมี วิญญาณ เพราะวิญญาณเป็นปัจจัยจึงมีนามรูป ฯลฯ ฉะนั้น ไม้อ้อ 2 กำนั้น ถ้าเอาออกเสียกำ หนึ่ง อีกกำหนึ่งก็ล้มล้ม ถ้าดึงอีกกำหนึ่งออก อีกกำหนึ่งก็ล้มฉันใด เพราะนามรูปดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ ฉะนั้น²⁸

ข้อความนี้ที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ มีความสอดคล้องกับข้อความในพระสูตรที่ผ่านมา คือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างวิญญาณกับนามรูป ทำให้เกิดความมีชีวิตขึ้น ข้อความที่ปรากฏในทีฆนขสูตรก็ เช่นเดียวกันที่แสดงให้เห็นว่า จิตกับกาย เนื่องอาศัยกัน และทำให้ชีวิตเป็นอยู่ได้ ดังนี้

กายของเราแต่ละ มีรูป ประกอบด้วยมหาภูต 4 เกิดแต่มารดาบิดา เติบโตขึ้นด้วย ข้าวสุกและขนมสด ไม่เที่ยง ต้องอบ ต้องนวดพั้น มีอันทำลาย และกระจัดกระจายเป็น ธรรมดา และวิญญาณของเรา ก็อาศัยอยู่ในกายนี้ เนื่องอยู่ในกายนี้.²⁹

การที่ยกข้อความในพระสูตรนี้ ก็เพื่อที่จะแสดงให้เห็นว่า “ความมีอยู่ของชีวิต” เนื่องด้วย “ความมีอยู่ของ “จิต” (วิญญาณ) และ “กาย” (นามรูป) ในทางกลับกัน “ความมีอยู่” ของ “จิต” และ “กาย” เนื่องด้วย “ความมีชีวิต” ประเด็นที่สำคัญตรงนี้คือ พุทธปรัชญาจะไม่แยก “ความมีอยู่” ของ จิตกับกายออกจากความมีอยู่ของชีวิตนั่นเอง

ข้อความที่ปรากฏในมหาเวทลสูตร มัชฌิมนิคายก็ช่วยสนับสนุนความสัมพันธ์ระหว่างจิต กับกายด้วย ดังนี้

พระมหาโกฏิฐิตะ : "ท่านครับ เหล่านี้คืออินทรีย์ห้าที่มีวิสัย (อารมณ์) ต่างกันคือ มีโคจร (อารมณ์สำหรับเที่ยวไป) ต่างกัน ไม่ส่วยโคจรวิสัย(อารมณ์) ของกันและกันคือ

²⁸ สังยุตตนิกาย นิทานวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 16 ข้อที่ 266.

²⁹ มัชฌิมนิคาย มัชฌิมปิณณาสกั พระไตรปิฎกเล่มที่ 13 ข้อที่ 272.

อินทรีย์คือตา อินทรีย์คือหู อินทรีย์คือจมูกอินทรีย์คือลิ้น อินทรีย์คือกาย. ท่านครับ อะไร เป็นที่พึ่งอาศัย ของอินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้แล ซึ่งมีวิสัยต่างกัน คือมีโคจรต่างกัน ไม่เสวย โคจรวิสัยของกันและกัน และอะไร เสวยเฉพาะโคจรวิสัยของอินทรีย์เหล่านั้น"

พระสารีบุตร : "คุณ อินทรีย์ห้าเหล่านี้ ที่มีวิสัยต่างกัน คือมีโคจรต่างกัน ไม่เสวย เฉพาะโคจรวิสัยของกันและกันคือ อินทรีย์คือตา...หู...จมูก...ลิ้น...กาย. คุณ อะไร เป็นที่ พึ่งอาศัยของอินทรีย์ทั้งห้าเหล่านี้แล ซึ่งมีวิสัยต่างกัน คือมีโคจรต่างกัน ใช้ทำหน้าที่รับ อารมณ์แทนกันไม่ได้. และใจใช้ทำหน้าที่รับอารมณ์แทนอินทรีย์เหล่านั้นได้ (คือใจคิดถึง รูปเป็นต้นได้)."

พระมหาโกณฑัญญะ : "ท่านครับ อินทรีย์ห้าเหล่านี้คือ อินทรีย์คือ ตา...หู...จมูก... ลิ้น...กาย. คุณ อินทรีย์ห้าเหล่านี้แลอาศัยอายุตั้งอยู่ได้."

พระมหาโกณฑัญญะ : "ก็อายุอาศัยอะไรจึงตั้งอยู่ได้ครับท่าน"

พระสารีบุตร : "อายุอาศัยไออุ่น (เดโชธาตุ) จึงตั้งอยู่ได้ (คุณ)"

พระมหาโกณฑัญญะ : "ก็ไออุ่น อาศัยอะไรจึงตั้งอยู่ได้ ครับท่าน"

พระสารีบุตร : "ไออุ่น ก็อาศัยอายุจึงตั้งอยู่ได้ (คุณ)"

พระมหาโกณฑัญญะ : "พวกเราพึงรู้ภพชาติของท่านพระสารีบุตรเดี๋ยวนี้เอง อย่างนี้ ว่า "อายุ อาศัยไออุ่น ตั้งอยู่". พวกเราพึงรู้ภพชาติของท่านพระสารีบุตรเมื่ออีกนี้เองอย่างนี้ ว่า "ไออุ่น ก็อาศัยอายุตั้งอยู่". ท่านครับ พวกเราจะพึงทราบใจความของคำที่ท่านกล่าวนี้ ได้อย่างไร"

พระสารีบุตร : "คุณ ถ้าอย่างนั้น ผมจะทำการเปรียบเทียบให้คุณ(ฟัง). รู้บางท่าน ในโลกนี้ย่อมเข้าใจเนื้อความของคำที่กล่าวแล้ว ด้วยการเปรียบเทียบก็มี คืออายุย่อมอาศัย ไออุ่น ตั้งอยู่ (และ) ไออุ่น ก็อาศัยอายุตั้งอยู่เหมือนตะเกียงน้ำมันที่กำลังไหม้ แสงย่อมอาศัย เปลวไฟจึงปรากฏ (และ) เปลวไฟก็ย่อมอาศัยแสงจึงจะปรากฏ ฉนั้นใด ก็ฉนั้นนั่นนั่นแล.³⁰

เนื้อความจากพระสูตรนี้ เป็นการแสดงให้เห็นหลักความมีชีวิตจะดำรงอยู่ต้องประกอบด้วย อายุ ไออุ่น และวิญญาณ อันแสดงให้เห็นลักษณะที่ทั้งนามและรูปเนื่องกันชัดเจนยิ่งขึ้น เราจะเห็น ว่า อายุ และ ไออุ่น มีลักษณะเป็นกายภาพที่เกิดขึ้นในกระบวนการทางกาย ที่คอยค้ำจุนนามคือ วิญญาณให้ดำรงอยู่ได้เช่นกัน

ส่วนประเด็นเรื่อง “การตาย” ในทัศนะของพุทธศาสนานั้น มีนัยสำคัญบ่งบอกว่า หากขาด ความสัมพันธ์แบบปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายแล้วชีวิตมนุษย์ก็มีอยู่ไม่ได้ ความตายเกิดจากที่จิต

³⁰ มัชฌิมนิคาय มูลปินณาสกั พระไตรปิฎกเล่มที่ 12 ข้อที่ 500.

กับกายหรือ วิญญาณและนามรูปนั้นแยกสลายออกจากกัน มิได้เกี่ยวพันกันอีกต่อไปแล้ว ภาวะนี้เองจึงมิใช่ภาวะองค์รวมแต่เป็นการแยกสลายกัน ดังเนื้อความในปายาสีราชัญญสูตร ว่า

กายนี้ ประกอบด้วยอายุ ไออุ่นและวิญญาณเมื่อใด กายนี้ก้าวไปได้ ถอยกลับได้ ยืนได้ นั่งได้ สำเร็จการนอนได้ เห็นรูปด้วยนัยน์ตาได้ ฟังเสียงด้วยหูได้ คมกลิ่นด้วยจมูกได้ สัมผัสสิ่งต้องกายด้วยกายได้ และรับรู้ธรรมารมณ์ด้วยใจได้ กายนี้ถ้าไม่ประกอบด้วย อายุ ไออุ่น และวิญญาณ เมื่อนั้นกายนี้ก้าวไปไม่ได้ ถอยกลับไม่ได้ ยืนไม่ได้ นั่งไม่ได้ สำเร็จการนอนไม่ได้ เห็นรูปด้วยนัยน์ตาไม่ได้ ฯลฯ³¹

จะเห็นว่า การตายจะต้องประกอบด้วยองค์ 3 คือ อายุ ไออุ่นและวิญญาณ ซึ่งสอดคล้องกับข้อความในสังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค และอภิธรรมสังคหะ ว่า

“อายุ ไออุ่น วิญญาณ ละทิ้งร่างกายไปเมื่อใด เมื่อนั้นร่างกายก็ถูกทอดทิ้งให้นอนกลิ้ง เหมือนท่อนไม้ไร้ประโยชน์”³²

หากพิจารณาจากข้อความนี้ จะเห็นว่า ความมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ประกอบด้วยสามส่วนก็คือ อายุ หมายถึงชีวิต ไออุ่น หมายถึงธาตุไฟ หรืออุณหภูมิในร่างกาย และวิญญาณ หมายถึง จิตที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ หากมนุษย์เราปราศจากองค์ประกอบเหล่านี้หรือองค์ประกอบเหล่านี้แยกออกจากมนุษย์ก็จะต้องตาย ความมีชีวิตอยู่ก็เป็นไปไม่ได้ ดังข้อความที่ปรากฏในปฏิสัมภิทามรรค โดยให้ความหมายว่า “ความตายคือการที่ขันธ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ) แยกสลาย การทอดทิ้งร่างกายหรือการที่ชีวิตสูญสิ้น”³³

ความตายหรือการสิ้นชีวิตนี้เป็นข้อต่อของปฏิจสมุปบาทระหว่างชาติกับชรามรณะ ซึ่งก็หมายถึงการสิ้นสุดชีวิตในชาติหนึ่งๆ เช่น ชาตินี้เราเกิดเป็นมนุษย์ เป็นต้นแล้วก็ตายลงเป็นต้นเมื่อจิต (วิญญาณ) ดับ และกาย รูป) ดับไปแล้ว เราเรียกว่าจุติวิญญาณ หมายถึง วิญญาณจะต้องไปเกิดใหม่ในภพใดภพหนึ่งทันทีตามกระแสกรรมที่มีอยู่ พุทธปรัชญาเชื่อว่า มนุษย์ที่มีจิตประกอบไปด้วยกิเลสตัณหาต่างๆ จะเป็นตัวสร้างเหตุปัจจัยให้ต้องยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ โดยเป็นไปตามกระแสกรรมตามที่มนุษย์ได้กระทำไว้ในอดีต

³¹ ที่มณิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ข้อ 315 .

³² สังยุตตนิกาย ชันธวารวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 17 ข้อที่ 95-96.

³³ พุทธทศนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 31 ข้อที่ 33.

นอกจากนั้น ข้อความที่ปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิมรรคแสดงให้เห็นปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับ ภายอย่างชัดเจน ดังที่ปรากฏในข้อความนี้ว่า

ก็ชื่อว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปแม่ที่ (มอง) ไม่เห็น ย่อมสำเร็จได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็น ได้ในโลกลนี้ก็ชื่อว่า วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งรูปแม่ที่ (มอง) ไม่เห็น ย่อมสำเร็จได้ โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกลนี้

ความว่า โดยนัยที่ว่า "เมื่อจิตส่องใสหรือไม่ส่องใส รูปอันเป็นไปตามจิตนั้น เมื่อ เกิดขึ้นเป็นรูปที่ (มอง) เห็นได้ และการอนุমানถึงรูปที่ (มอง) ไม่เห็น ก็มีได้โดยรูปที่ (มอง) เห็น" (ดัง) นี้ ชื่อว่า "วิญญาณเป็นปัจจัยแห่งปฏิสนธิรูปที่แม่ (มอง) ไม่เห็น" นั้นจึง ทราบได้โดยจิตตชรูปที่ (มอง) เห็นได้ในโลกลนี้ จจริงอยู่ ความที่แม่รูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ก็มีวิญญาณเป็นปัจจัยได้ดังรูปที่มีจิตเป็นสมุฏฐานมาในคัมภีร์ปฏิฐานแล³⁴

ข้อความตรงนี้หมายความว่านามรูปย่อมเป็นไปตามวิญญาณ เช่น เวทนา ความเสวยอารมณ์ สัตถุญา ความจำหมายรู้ เจตนา ความคิดอ่านผัสสะ ความสัมผัสอารมณ์ มนสิการ ความเอาใจใส่ อารมณ์เหล่านี้ ถ้าปราศจากวิญญาณก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ คือถ้าไม่มีจิตใจ เวทนา ความเสวยอารมณ์คือรู้ สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือรู้สึกเฉยๆ ก็ไม่อาจมีได้ สัตถุญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ ก็เช่นเดียวกัน ส่วน กรรมชรูปนั้น เรามองไม่เห็นได้ด้วยตา เราสามารถทราบโดยอนุমান เปรียบเทียบกับรูปที่มองเห็น ได้ เช่น เมื่อเวลาจิตส่องใส หน้าตาก็ส่องใส เวลาจิตเศร้าหมอง เช่น เวลาเสียใจ หรือโกรธ หน้าตาก็ จะเศร้า หรือบูดบึ้งไปตามจิต ที่หน้าตาเปลี่ยนไปต่างๆ นั้น ด้วยอำนาจจิต รูปร่างหน้าตาที่เป็นไป อย่างนี้ เรียกว่าจิตตชรูป คือรูปที่เกิดจากจิตเป็นรูปที่เรามองเห็นกันได้ ส่วนกรรมชรูป คือรูปเกิดจาก กรรมรูปที่กรรมกำหนดมาพร้อมกับปฏิสนธิวิญญาณ เราอาจจะมองเห็นได้ จึงควรทราบโดยอนุมาน ดังกล่าว

พระธรรมปิฎกตีความความเป็นปัจจัยคู่กันในหนังสือพุทธธรรม³⁵ ดังมีข้อความต่อไปนี้ว่า

ในที่นี้อาจแยกภาวะที่วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูปได้ดังนี้

1) ที่ว่าจิตรับรู้ต่ออารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น เห็นของสิ่งหนึ่ง ได้ยินเสียงอย่าง หนึ่งเป็นต้นนั้นแท้จริงก็คือรับรู้ต่อนามรูป (ในที่นี้หมายถึง รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัตถุญา ขันธ์ และสังขารขันธ์) ต่างๆ นั่นเอง สิ่งที่มีสำหรับบุคคลผู้ใดผู้หนึ่งก็คือ สิ่งที่มีอยู่ในความ รับรู้ของเขาในขณะนั้นๆ หรือนามรูปที่ถูกวิญญาณรับรู้ในขณะนั้นๆ เท่านั้น เช่น ดอก กุหลาบที่มีอยู่ก็คือ ดอกกุหลาบที่กำลังถูกรับรู้ทางจักขุประสาทหรือทางมโนทวารในขณะ

³⁴ มหามกุฏราชวิทยาลัย, วิสุทธิมรรคแปล ภาค 3 ตอน 1, หน้า 338.

³⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม, หน้า 113-114.

นั้นๆ เท่านั้น นอกจากนี้ ดอกกุหลาบอย่างนั้นๆ ก็มีได้มีอยู่ต่างหากจากบัญญัติ (concept) ในมโนทวาร และมีได้คิดแปลกไปจาก เวทนา สัญญา และสังขารที่มีอยู่ในขณะนั้นๆเลย โดยนัยนี้ เมื่อวิญญาณมี นามรูปจึงมีอยู่ พร้อมนั่นเอง และมีอยู่อย่างอิงอาศัยค้ำจุนซึ่งกันและกัน

2) นามรูปที่เนื่องอาศัยวิญญาณ ย่อมมีคุณภาพสอดคล้องกับวิญญาณนั้นด้วย โดยเฉพาะนามทั้ง หลายก็คือ คุณสมบัติของจิตนั่นเอง เมื่อความคิดปรุงแต่ง (สังขาร) ดึงม ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณซึ่งรับรู้อารมณ์ที่ดึงมและในแง่ที่ดึงม ในขณะนั้น จิตใจก็ปลอดโปร่งผ่องใสไปตาม อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางด้านร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะในทางที่ดึงมสอดคล้องกัน เมื่อคิดนึกในทางที่ชั่ว ก็เกิดความรับรู้ อารมณ์ในส่วนและในแง่ที่ชั่วร้าย จิตใจก็มีสภาพขุ่นมัวหม่นหมอง อากัปกริยาหรือพฤติกรรมต่างๆ ทางร่างกาย ก็แสดงออกหรือปรากฏรูปลักษณะเป็นความเครียดกระด้างหม่นหมองไปตาม ในสภาพเช่นนี้ องค์ประกอบต่างๆ ทั้งในทางจิตใจและร่างกาย อยู่ในสภาวะที่พร้อมหรืออยู่ในอาการที่กำลังปฏิบัติหน้าที่โดยสอดคล้องกับสังขารหรือวิญญาณที่เกิดขึ้น เมื่อรู้สึกรักใคร่มีไมตรี (สังขาร) ก็เกิดความรับรู้อารมณ์ส่วนที่ดึงม (วิญญาณ) จิตใจก็แจ่มชื่นเบิกบาน (นาม) สีหน้าก็สดชื่นยิ้มแย้มผ่องใส ตลอดจนกิริยาอาการต่าง ก็กลมกลืนกัน (รูป) อยู่ในสภาวะที่พร้อมจะแสดงออกในทางที่ดึงมต่อไปเมื่อโกรธเคืองก็เกิดความรับรู้อารมณ์แต่ส่วนที่เลว จิตใจก็ขุ่นมัวขัดข้อง สีหน้ากิริยาอาการก็บึ้งบูดเคร่งเครียด อยู่ในสภาวะที่พร้อมจะแสดงอาการและการะทำการต่างๆ ในแนวทางนั้นต่อไป

ผู้วิจัยเห็นว่า จากการคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และการตีความของพระธรรมปิฎกแล้วทำให้สามารถยืนยันเกี่ยวกับความสัมพันธ์แบบปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายได้ เมื่อกกล่าวโดยสรุปแล้ว พุทธศาสนามีแนวคิดเรื่องความสัมพันธ์แบบปฏิสัมพันธ์ คือ

(1) อิทธิพลของกายที่มีต่อจิต กล่าวคือ อิทธิพลของกายที่มีต่อจิตพิจารณาได้จากได้ใน 2 เรื่อง คือ (1.1) เรื่องกระบวนการรับรู้ โดยเฉพาะอวัยวะของร่างกายที่ทำหน้าที่ในการรับรู้ต่าง ย่อมเอื้อให้จิตสามารถรับรู้ได้ เช่น การเห็น ไตะนั้น ตาของเราและประสาทมีส่วนสำคัญยิ่งในการทำให้เห็นภาพ แสดงว่าอิทธิพลของกายมีส่วนมากในการรับรู้ (1.2) กระบวนการทำงานของพินนิยาม เป็นกฎที่แสดงให้เห็นถึง สิ่งมีชีวิตจะมีระบบอวัยวะต่าง ๆ ที่ทำงานตามหน้าที่ของมัน เช่น ความรู้สึกเจ็บปวดต่าง ๆ ที่เราได้รับ ในแง่หนึ่งแล้ว ความรู้สึกเหล่านี้ เกิดจากระบบการทำงานทางร่างกายที่เกิดปัญหาความผิดปกติขึ้น เช่น ความรู้สึกปวดท้องหากเราไม่ได้กินข้าวตามเวลา เป็นต้น

(2) อิทธิพลของจิตที่มีต่อกาย กล่าวคือ เวลาที่กล่าวว่า จิตมีอิทธิพลต่อกาย พิจารณาได้ใน 2 ลักษณะคือ (1.1) มีอิทธิพลต่อลักษณะทางกายภาพ เช่น หากเรารู้สึกโกรธหรือเครียด ก็อาจจะแสดงออกทาง สีหน้า แววตา ท่าทาง น้ำเสียง เป็นต้น (1.2) มีอิทธิพลต่อลักษณะพฤติกรรมที่

แสดงออก เช่น การเดิน การยืน การนั่ง การนอน การกิน การดื่ม เป็นต้น หากเรารู้สึกหิวน้ำเราก็หยิบน้ำขึ้นมาดื่ม เป็นต้น

ค. ตามหลักปฏิจอกสมุปบาท เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ

แม้ว่าพุทธศาสนาจะไม่ได้กล่าวถึงรอยต่อความสัมพันธ์ระหว่างนามกับรูป หรือกายกับจิตไว้โดยตรง จึงทำให้นักศึกษาพุทธศาสนามีทัศนคติต่อเรื่องรอยเชื่อมต่อดังกล่าวไว้ได้อย่างไรด้วยเหตุนี้เอง หากเราพิจารณาความเป็นปัจจัยอีกคู่หนึ่งที่สำคัญ คือ “เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ” ที่ปรากฏในนิทานสูตร ซึ่งจะเป็นการช่วยให้เราเข้าใจรอยเชื่อมต่อดังกล่าวได้ ข้อความในพระสูตรที่เป็นบทสนทนาระหว่างพระพุทธเจ้ากับพระอานนท์ มีดังนี้

เพราะเหตุนั้นแหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งเวทนามก็คือผัสสะนั่นเอง.

ก็คำนี้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ เรากล่าวอธิบายดังต่อไปนี้ :-

ดูกรอานนท์ เธอพึงทราบความข้อนี้โดยปริยายแม้นี้ เหมือนที่เราได้กล่าวไว้ว่า เพราะนามรูปเป็นปัจจัยจึงเกิดผัสสะ ดูกรอานนท์ การบัญญัตินามกายต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित อุเทศ เมื่ออาการ เพศ นิमित และอุเทศนั้น ๆ ไม่มี การสัมผัสเพียงแต่ชื่อในรูปกายจะพึงปรากฏได้บ้างไหม.

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

ดูกรอานนท์ การบัญญัติรูปกาย ต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित อุเทศ เมื่ออาการ เพศ นิमित อุเทศนั้น ๆ ไม่มี การสัมผัสโดยการกระทบ จะพึงปรากฏในนามกายได้บ้างไหม.

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

ดูกรอานนท์ การบัญญัตินามก็ดี รูปกายก็ดี ต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित อุเทศ เมื่ออาการ เพศ นิमित อุเทศนั้น ๆ ไม่มี การสัมผัสเพียงแต่ชื่อก็ดี การสัมผัสโดยการกระทบก็ดี จะพึงปรากฏได้บ้างไหม.

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

ดูกรอานนท์ การบัญญัตินามรูปต้องพร้อมด้วยอาการ เพศ นิमित อุเทศ เมื่ออาการ เพศ นิमित อุเทศนั้น ๆ ไม่มี ผัสสะจะพึงปรากฏได้บ้างไหม.

ไม่ได้เลย พระเจ้าข้า.

เพราะเหตุนี้แหละ อานนท์ เหตุ นิทาน สมุทัย ปัจจัยแห่งผัสสะก็

คือนามรูปนั่นเอง.³⁶

เนื้อความตรงนี้ยืนยันทัศนะของพุทธศาสนาที่ว่า จิตกับกายมีปฏิสัมพันธ์โดยการกระทบกันระหว่างนามรูป การกระทบกันดังกล่าวนี้ไม่จำเป็นว่าจะต้องเกิดขึ้นโดยตรงระหว่างนามกับรูปเท่านั้น แต่การกระทบกันอาจเกิดขึ้นระหว่างนามกับนามด้วย ดังนั้นพระพุทธเจ้าจึงทรงอธิบายว่า ผัสสะแบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่ (1) อริยจนสัมผัส หมายความว่าสัมผัสด้วยชื่อ และ (2) ปฏิฆสัมผัส หมายความว่า สัมผัสโดยการกระทบ อริยจนสัมผัสเกี่ยวข้องกับนามกาย หมายความว่า เมื่อนามกายก่อให้เกิดผัสสะ เราเรียกผัสสะนั้นว่า อริยจนสัมผัส เช่น เรานึกเห็นภาพอุบัติเหตุเมื่อวานนี้ที่พบกลางถนนเมื่อวานนี้ ภาพนี้พุทธศาสนาเรียกว่าธรรมารมณฺ์ ธรรมารมณฺ์นี้กระทบกับจิต ทั้งคู่เป็นนามกายด้วยกัน การกระทบนี้เรียกว่า อริยจนสัมผัส

ส่วนปฏิฆสัมผัสเกี่ยวข้องกับรูปกาย เมื่อรูปกายก่อให้เกิดผัสสะ เราเรียกว่า ปฏิฆสัมผัส เช่น เรากำลังได้ยินเสียงดนตรีบรรเลงอยู่ เสียงเป็นรูปขันธ์ ประสาทหูเป็นรูปขันธ์ การกระทบกันระหว่างรูปกายนี้เรียกว่า ปฏิฆสัมผัส ผัสสะสองอย่างนี้เกี่ยวข้องกันในแง่ที่ว่า ถ้าไม่มีนามกาย ปฏิฆสัมผัส ก็มีไม่ได้ ในทำนองเดียวกันถ้าไม่มีรูปกาย อริยจนสัมผัสก็มีไม่ได้เช่นกัน ผัสสะสองอย่างนี้อาศัยรูปและนามจึงเกิดได้ ดังนั้นเท่ากับว่า รูปและนามเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ³⁷ ดังนั้น เราสามารถสรุปได้ว่า การกระทบกันที่ก่อให้เกิดการรับรู้ รู้สึก และนึก มีอยู่ 3 ทางด้วยกัน ดังนี้

- (1) การกระทบกันระหว่างนามกับรูป
- (2) การกระทบกันระหว่างนามกับนาม
- (3) การกระทบกันระหว่างรูปกับรูป

3.3 กรรม

พุทธศาสนาถือว่า การกระทำหรือพฤติกรรมบางอย่างมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องคุณค่าทางจริยธรรมในฐานะเป็นสิ่งที่จริงแบบปรนัย การกระทำของมนุษย์ที่แสดงออกมาไม่ว่าจะดีหรือชั่วย่อมจะได้รับการวิพากษ์หรือผลของการกระทำที่ได้กระทำไปแล้ว แนวคิดนี้ได้มาจากคำสอนเรื่องกรรม ดังนั้น กรรมจึงเป็นหลักทางจริยศาสตร์ของพุทธศาสนา ที่เป็นหลักการสำคัญในการพิจารณาตัดสินการกระทำหรือพฤติกรรมเช่นไรที่ถือว่า เป็นการกระทำที่ดี หรือชั่ว หรือว่า ไม่ดีไม่ชั่ว พุทธศาสนายอมรับว่า คุณค่าทางจริยะเหล่านี้เป็นสิ่งที่มียู่จริงแบบปรนัย การให้ผลของกรรมนั้นถือว่าเป็นไป

³⁶ ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ข้อ 57-60.

³⁷ สมถการ พรหมตา, พระไตรปิฎกฉบับวิชาการสมัยใหม่ เล่มที่ 1, ศูนย์พุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย จัดพิมพ์ปี 2547, หน้า 245-546.

ตามกฏศีลธรรมหรือกฏกรรมนิยาม ซึ่งเป็นกฏธรรมชาติอย่างหนึ่ง เช่นเดียวกับกฏอื่นในหลักปฏิบัติสมุปบาท ดังพุทธพจน์ที่ว่า

บุคคลหว่านพืชเช่นไร ย่อมได้รับผลเช่นนั้น ผู้กระทำความดี
ย่อมได้รับผลดี ผู้กระทำความชั่วย่อมได้รับผลชั่ว³⁸

กรรมหรือการกระทำถูกจำแนกออกเป็น 3 ทาง³⁹ ได้แก่ 1.กายกรรม หมายถึง การกระทำทางกาย 2.วจีกรรม หมายถึง การกระทำทางวาจา 3.มโนกรรม หมายถึง การกระทำทางใจ อย่างไรก็ตาม กรรมหรือการกระทำที่ถือว่ามผลทางศีลธรรมนั้นจะต้องเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความจงใจในการกระทำ กล่าวอีกนัยหนึ่ง เจตนาคือการกระทำนั่นเอง ดังพระพุทธพจน์ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม บุคคลจงใจแล้ว ย่อมกระทำความ
ทางกาย (หรือ) ทางใจ⁴⁰

นอกจากนั้น ในพุทธศาสนายังแบ่งประเภทของกรรมออกเป็น 3 ประเภทได้แก่⁴¹

1. กุศลกรรม แปลว่า กรรมดี เป็นการกระทำดีเกิดขึ้นจากกุศลเจตนาหรือเจตนาที่ดี เช่น การไม่ฆ่าสัตว์ การไม่ลักทรัพย์ การไม่ประพฤติผิดในประเวณี การไม่พูดปด การไม่พูดส่อเสียด การไม่พูดคำหยาบ การไม่พูดเพื่อเจ้อ การไม่โลภอยากได้ของเขา การไม่พยาบาทปองร้ายเขา การเห็นชอบตามคลองธรรม เป็นต้น

2. อกุศลกรรม แปลว่า กรรมไม่ดีหรือกรรมชั่วเป็นการกระทำที่เกิดจากอกุศลเจตนาที่ไม่ดี เช่น การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤติผิดในประเวณี การพูดปด การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ การพูดเพื่อเจ้อ การโลภอยากได้ของเขา การพยาบาทปองร้ายเขา การเห็นผิดตามทำนองคลองธรรม เป็นต้น

3. อพยากตกรรม แปลว่า กรรมที่เป็นกลาง ๆ หรือการกระทำที่ไม่อาจจัดได้ว่าดีหรือชั่วทางศีลธรรม เป็นการกระทำที่เกิดจากอพยาคตเจตนา หรือเจตนาที่เป็นกลาง ๆ ซึ่งไม่จัดอยู่ในฝ่ายกุศลหรืออกุศล เช่น การหยิบหนังสือที่ชั้นวางหนังสือมานั่งอ่านที่โต๊ะอ่านหนังสือ การนำภาชนะใส่อาหารไปล้างหลังจากทานอาหารเสร็จแล้ว หรือการนำเสื้อผ้าที่สกปรกไปซัก เป็นต้น

³⁸ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปิณฑาสกั พระไตรปิฎกเล่มที่ 13 ข้อ 64.

³⁹ สังยุตตนิกาย สคาถวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 15 ข้อ 903.

⁴⁰ อังคุตรนิกาย ปัญจก-ฉกกนิบาต พระไตรปิฎกเล่มที่ 22 ข้อ 334.

⁴¹ ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค พระไตรปิฎกเล่มที่ 11 ข้อ 393-394.

การแบ่งประเภทของกรรมดังกล่าวข้างบนนี้วางอยู่บนกรอบแนวความคิดเรื่องจริยศาสตร์ที่อธิบายลักษณะของการกระทำหรือพฤติกรรมที่แสดงออกมานั้นว่า ดี หรือ ไม่ดี หรือว่า เป็นกลาง ๆ ระหว่างความดีหรือไม่ดี ประเด็นที่สำคัญในเรื่องหลักกรรมก็คือ พุทธปรัชญามองว่า การกระทำทั้งกายและวาจาที่แสดงเป็นพฤติกรรมบางอย่างออกมานั้น มีจิตเจตสิกอยู่เบื้องหลัง กล่าวคือจิตเจตสิกเป็นตัวสั่งการให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ มิได้เป็นกระบวนการทางกายภาพอย่างที่เชื่อกันว่าเป็นเรื่องของระบบสรีรวิทยาล้วนๆ อันเป็นพื้นฐานสำคัญของเอกนิยมสสารนิยม

พุทธปรัชญายอมรับว่า กระบวนการทำงานทางกายภาพบางอย่างของอวัยวะในร่างกาย เช่น การสูบฉีดเลือดของหัวใจ การปรับเปลี่ยนเซลล์เก่าและใหม่ การทำงานของปอด เป็นต้น กระบวนการเหล่านี้เป็นไปตามกฎฟิสิกนิยม ดังนั้น กระบวนการทางกายภาพเหล่านี้จึงอยู่เหนือการควบคุมของจิต อย่างไรก็ตาม กระบวนการเหล่านี้ก็อาจจะได้รับผลกระทบจากจิตโดยอ้อมก็ได้ เช่น ความเครียดซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับจิตใจย่อมมีผลกระทบต่อการย่อยอาหารซึ่งเป็นเรื่องทางกายภาพ เป็นต้น ความเกี่ยวข้องกันดังกล่าวนี้ผู้วิจัยมองว่าเป็นความสัมพันธ์ที่อยู่บนกฎธรรมนิยมซึ่งเป็นกฎที่เชื่อมโยงทุกกฎเข้าด้วยกันนั่นเอง

การอภิปรายคำสอนเรื่องกรรม นอกจากจะเป็นการแสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาให้ความสนใจศึกษาพฤติกรรมหลากหลายของมนุษย์ที่แสดงออกมาแล้ว โดยเชื่อว่าจิตเจตสิกมีบทบาทและความสำคัญต่อการพฤติกรรมของมนุษย์ และยังเสนอวิธีการสำหรับมนุษย์ได้ฝึกฝนจิตกับกายของตนเองให้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของกรรมดีด้วย โดยแบ่งออกเป็นประเด็นสำคัญดังนี้

ก. บทบาทและความสำคัญของจิตเจตสิกที่มีต่อลักษณะทางกายภาพหรือพฤติกรรม

ตามทัศนะของพุทธปรัชญาเชื่อว่า จิตเจตสิกมีบทบาทสำคัญที่ทำให้เกิดการกระทำหรือพฤติกรรมต่าง ๆ ดังพุทธพจน์ ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท ที่ว่า

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้ายแล้ว พุคอยู่ก็ดี ทำอยู่ก็ดี ทุกข์ย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น คุจลือหมุนไปตามรอยเท้าโค ผู้นำเอกไปอยู่ฉะนั้น.

ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พุคอยู่ก็ดี ทำอยู่ก็ดี ความสุขย่อมไปตามเขา เพราะเหตุนั้น เหมือนเงาไปตามตัวฉะนั้น.⁴²

⁴² ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท พระไตรปิฎกเล่มที่ 25 ข้อที่ 11.

พุทธพจน์บทนี้กล่าวถึงการกระทำหรือพฤติกรรมต่างๆ ที่แสดงออกมาไม่ว่าจะเป็นทางวาจา ได้แก่การพูดหรือทางร่างกาย ได้แก่การกระทำหรือพฤติกรรมต่างๆ การแสดงออกมดังกล่าวต้องอาศัยกันระหว่างจิตกับกายจึงแสดงอาการออกมาได้ กล่าวง่าย ๆ คือ จิตเป็นตัวสั่งการให้เกิดพฤติกรรมต่างๆ เพราะจิตเป็นปัจจัยสำคัญในการแสดงออกของการกระทำนั้น หากจิตใจที่ดีการกระทำที่แสดงออกย่อมออกมาดี หากจิตใจที่ร้ายการกระทำก็ไม่ดีตามมาด้วย เนื้อความพุทธพจน์นี้ชี้ให้เห็นว่า จิตอยู่เบื้องหลังหรือเป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดการกระทำต่าง ๆ

คำสอนเรื่องกรรมตามที่ปรากฏในพระสูตรจำนวนมากที่พุทธศาสนาสอนนั้น ไม่เพียงแต่จะให้เกิดผลเฉพาะชาตินี้เท่านั้น แต่ยังให้ผลข้ามภพข้ามชาติด้วย เรื่องวิบากกรรมหรือการให้ผลของกรรมที่เมื่อบุคคลกระทำแล้ว กรรมที่บุคคลนั้นๆ กระทำแล้วย่อมส่งผลต่อลักษณะทางกายภาพ พฤติกรรม หรือแม้กระทั่งสิ่งแวดล้อมที่อยู่อาศัย ตรงนี้จะเห็นได้ว่า เจตสิกฝ่ายชั่วหรือฝ่ายดีชุดหนึ่ง ที่ประกอบกับจิตแล้วทำให้เกิดผลต่อลักษณะทางกายภาพและพฤติกรรม อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในทัศนะของพุทธศาสนา พระสูตรหนึ่งที่มีการกล่าวกันมากในเรื่องวิบากกรรมหรือการให้ผลของกรรม จูฬกัมมวิภังคสูตร ซึ่งจะยกเนื้อความโดยย่อขึ้นมาเป็นพิจารณาดังนี้

ข้าแต่พระโคตมผู้เจริญ อะไรหนอแล เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปรากฏความเลวและความประณีต มนุษย์ทั้งหลายย่อมปรากฏมีอายุสั้น มีอายุยืน มีโรคนาน มีโรคน้อย มีผิวพรรณทราม มีผิวพรรณงาม มีศักดาน้อย มีศักดามาก มีโภคะน้อย มีโภคะมาก เกิดในสกุลต่ำ เกิดในสกุลสูง ไร้ปัญญา มีปัญญา ข้าแต่พระโคตม ผู้เจริญ อะไรหนอแล เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ให้พวกมนุษย์ที่เกิดเป็นมนุษย์อยู่ ปรากฏความเลวและความประณีต.⁴³

เนื้อความของพระสูตรนี้เป็นคำถามของสุภมาณพที่ ต้องการรู้ว่า ทำไมคนจึงเกิดมา มีความแตกต่างกันทั้งทางด้านกายภาพและสิ่งแวดล้อม ผู้วิจัยขออภิปรายบางคำถามที่เกี่ยวข้องกับประเด็นปัญหาที่กำลังวิเคราะห์อยู่ เช่น คำถามที่ว่า ทำไมคนบางคนจึงเป็นผู้มีอายุสั้น มีอายุยืน เป็นผู้มีโรคนาน มีโรคน้อย เป็นผู้ที่มีผิวพรรณทราม (ไม่สวย) เป็นผู้ที่มีผิวพรรณงาม (สวย)

พระพุทธเจ้าตรัสตอบคำถามเหล่านี้โดยแสดงสาเหตุที่ทำให้เกิดผลดังกล่าวไว้ชัดเจนทุกข้อ แต่ในที่นี้จะยกมาเฉพาะบางคำตอบ ดังนี้⁴⁴

⁴³ มัชฌิมนิกาย อุปริปินณาสกั พระไตรปิฎกเล่มที่ 14 ข้อ 580.

⁴⁴ มัชฌิมนิกาย อุปริปินณาสกั พระไตรปิฎกเล่มที่ 14 ข้อ 582-597.

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงได้ตรัสตั้งนี้ว่า คู่ก่อนมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง เป็นคนเหี้ยมโหด มีมือเปื้อนเลือด หมกมุ่นในการประหารประหาร ไม่เอ็นดู ในเหล่าสัตว์มีชีวิต เขาตายไปจะเข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลังจะเป็นคนมีอายุสั้น. คู่ก่อนมาณพ ปฏิปทาเป็นไปเพื่อมีอายุสั้นนี้ คือ เป็นผู้มักทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง เป็นคนเหี้ยมโหด มีมือเปื้อนเลือด หมกมุ่นในการประหารประหาร ไม่เอ็นดูในเหล่าสัตว์มีชีวิต.

คู่ก่อนมาณพ ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ จะเป็นสตรีก็ตามบุรุษก็ตาม ละปาณาติบาตแล้ว เป็นผู้เว้นขาดจากปาณาติบาต วางอาชญาวางศาสตราได้มีความละเอียดถึงความเอ็นดู อนุเคราะห์ด้วยความเกื้อกูลในสรรพสัตว์และภูตอยู่ เขาตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อมสมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง ละเป็นคนมีอายุยืน. คู่ก่อนมาณพ ปฏิปทาเป็นไปเพื่อมีอายุยืนนี้ คือ ละปาณาติบาตแล้ว เป็นผู้เว้น ขาดจากปาณาติบาต วางอาชญา วางศาสตราได้ มีความละเอียด ถึงความเอ็นดู อนุเคราะห์ด้วยความเกื้อกูลในสรรพสัตว์และภูตอยู่.

คู่ก่อนมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม เป็นผู้มักปกติเบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ หรือก้อนดิน หรือท่อนไม้หรือศาสตรา. เขาตายไป จะเข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง จะเป็นคนมีโรครมาก. คู่ก่อนมาณพ ปฏิปทาเป็นไปเพื่อมีโรครมากนี้ คือเป็นผู้มักปกติเบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ หรือก้อนดิน หรือท่อนไม้ หรือศาสตรา.

คู่ก่อนมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตามบุรุษก็ตาม เป็นผู้มักปกติไม่เบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ หรือก้อนดิน หรือท่อนไม้หรือศาสตรา. เขาตายไป จะเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะกรรมนั้น อันเขาให้พรังพร้อม สมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ถ้ามาเป็นมนุษย์เกิด ณ ที่ใด ๆ. ในภายหลัง จะเป็นคนมีโรคน้อย. คู่ก่อนมาณพปฏิบัติเป็นไป เพื่อมีโรคน้อยนี้ คือ เป็นผู้มักปกติไม่เบียดเบียนสัตว์ด้วยฝ่ามือ หรือก้อนดิน หรือท่อนไม้ หรือศาสตรา.

คู่ก่อนมาณพ บุคคลบางคนในโลกนี้จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม เป็นคนมักโกรธมากด้วยความแค้นเคือง ถูกเขาว่าเล็กน้อยก็ขัดใจโกรธเคือง พยาบาท มาดร้าย ทำความโกรธ ความร้าย และความซึ่งเคียดให้ปรากฏ. เขาตายไป จะเข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกรรมนั้นอันเขาให้พรังพร้อมสมทานไว้อย่างนี้ หากตายไป ไม่เข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก ถ้ามาเป็นมนุษย์ เกิด ณ ที่ใด ๆ ในภายหลัง. จะเป็นคนมีผิวพรรณทราม.

ดูก่อนมาพบ ปฏิบัติไปเพื่อมีผิวพรรณทรามนี้ คือเป็นคนมักโกรธ มากด้วยความแค้นเคือง ถูกเขาว่าเล็กน้อยก็ขัดใจ โกรธเคือง พยาบาท มาตรา้ย ทำความโกรธ ความร้ายและความขี้เกียจให้ปรากฏ.

คำตอบที่น่าสนใจบางข้อเป็นต้นว่า พระองค์ตรัสถึงการฆ่าสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นผู้ที่มีอายุสั้น การไม่ฆ่าสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นผู้ที่มีอายุยืน การเบียดเบียนสัตว์ โดยทำให้สัตว์ได้รับความทุกข์ทรมาน แต่ไม่ถึงตาย เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นผู้มีโรครามาก สุขภาพร่างกายไม่แข็งแรง การไม่เบียดเบียนสัตว์เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นผู้มีโรคน้อย สุขภาพร่างกายอ่อนแอ การเป็นผู้มักโกรธ ขุนเจียว่าง เป็นเหตุให้เกิดมาเป็นผู้มีผิวพรรณไม่ประณีตทราม กล่าวคือมีรูปร่างหน้าตาไม่สวย การเป็นผู้ที่ไม่มักโกรธเป็นเหตุให้เกิดมามีผิวพรรณงามหรือรูปร่างหน้าตาสวย

หากวิเคราะห์คำตอบของพระพุทธเจ้า จะพบว่า การให้ผลของกรรมส่งผลต่อลักษณะทางกายภาพหรือพฤติกรรมของชีวิตมนุษย์ โดยมีสาเหตุมาจากจิตเจตสิกใน 2 แบบ ก็คือ แบบที่ 1 เป็นวิธีกล่าวถึงสาเหตุรวมๆ เช่น ถ้าหากทำกรรมชั่วหรือดีอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสาเหตุมาจากคุณสมบัติทางจิตฝ่ายชั่วหรือดี แต่ไม่ได้ระบุว่า คุณสมบัติฝ่ายชั่วหรือฝ่ายดีตัวใด แบบที่ 2 เป็นวิธีกล่าวถึงสาเหตุเฉพาะ เช่น หากทำกรรมชั่วหรือดีอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสาเหตุที่มีจากคุณสมบัติทางจิตฝ่ายชั่วหรือดีบางตัวทำงานเด่นชัด ก็จะส่งผลต่อลักษณะทางกาย เช่น ความโกรธ หรือ โทสเจตสิกเป็นสาเหตุให้ผิวพรรณทราม เป็นต้น สาเหตุทั้งสองแบบนี้แสดงให้เห็นถึงพุทธศาสนาสามารถอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์ที่ซับซ้อนได้อย่างละเอียด

ประเด็นที่สำคัญที่ได้จากคำตอบของพระพุทธเจ้าแก่นัยว่า จิตเจตสิกซึ่งเป็นอสสารอันเป็นสาเหตุของกรรมชั่วหรือกรรมดีย่อมมีผลกระทบต่อกายที่เป็นสสาร หมายความว่า ความโกรธหรือความเมตตา เป็นเจตสิกที่ประกอบกันเข้ากับจิตเป็นอสสารส่งผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพ เช่น อวัยวะต่าง ๆ ของร่างกาย หรือว่า พฤติกรรมการแสดงออกของคน ๆ นั้น ซึ่งเป็นสสาร หรือแม้กระทั่งสิ่งแวดล้อมที่อยู่อาศัย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ จิตเจตสิกของบุคคลที่ทำมาอย่างไร่อมมีผลต่อการกำหนดลักษณะบุคลิกภาพและพฤติกรรม รวมทั้งภพภูมิที่จะเกิดของบุคคลนั้นด้วย เช่น คนที่ฆ่าสัตว์ อาจจะเป็นสัตว์นรกก็อาจจะทำให้ลักษณะกายภาพและพฤติกรรมเป็นอีกแบบหนึ่ง หรือหากเกิดมาเป็นมนุษย์ก็จะเป็นมนุษย์ที่ไม่แข็งแรง หรืออายุสั้น เป็นต้น อีกทั้งยังเป็นการกล่าวถึงปรากฏการณ์ทั้งสองเป็นช่วงเวลาที่อยู่คนละภพชาติด้วย เราอาจกล่าวได้ว่า พระสูตรนี้เป็นพื้นฐานความคิดสำคัญของพุทธศาสนาที่ใช้อธิบายเรื่องกรรมและการให้ผลได้ว่าทำไมมนุษย์เราเมื่อเกิดมาจึงมีลักษณะทางกายภาพหรือพฤติกรรมที่ไม่เหมือนกัน

ในปัจจุบันมีตัวอย่างบางกรณีที่น่าสนใจที่เป็นปัญหาเกิดขึ้นวงการวิทยาศาสตร์การแพทย์ และจิตวิทยาสมัยใหม่ ที่นำมาขึ้นมาพิจารณา ดังนี้

ตัวอย่างแรกเป็นเรื่องเกี่ยวกับปัญหาความแตกต่างลักษณะกายภาพของพี่น้องสองคนที่เกิดมาจากพ่อแม่เดียวกัน เช่น นาย ก และ นาย ข ซึ่งเป็นพี่น้องกัน นาย ก เกิดมาด้วยความสมบูรณ์ ร่างกายปกติทุกอย่าง ส่วน นาย ข กลับมีร่างกายที่พิการทางแขนและขามาตั้งแต่กำเนิด

ตัวอย่างที่สองเป็นเรื่องเกี่ยวกับปัญหาความแตกต่างทางอุปนิสัยใจคอและการแสดงออกทางพฤติกรรมของพี่น้องสองคน ที่เกิดมาจากพ่อแม่เดียวกัน เช่น นาย จ มีลูกสองคน คือ ขาว กับ ดำ ทั้งสองคนเป็นพี่น้องกัน เติบโตมาด้วยในสภาพแวดล้อมและการอบรมเท่าเทียมกัน แต่ทั้งสองคนกลับมีพฤติกรรมและอุปนิสัยใจคอต่างกันโดยสิ้นเชิง กล่าวคือ ขาวเป็นคนที่มีพฤติกรรมอ่อนโยนทั้งกาย วาจา ใจ ชอบช่วยเหลือเพื่อน ๆ ส่วนดำเป็นคนมีพฤติกรรมก้าวร้าว ชอบเกรง ทำร้าย และเบียดเบียนโดยมีเรื่องชกต่อยอยู่เสมอ แม้ในตัวอย่างนี้คำถามก็ขึ้นไปในทำนองเดียวกันว่า เด็กสองที่เกิดมาจากพ่อที่มีกรรมพันธุ์เดียวกัน อยู่ในสภาพแวดล้อมเหมือนกันนั้น แต่ทำไมจึงมีอุปนิสัยหรือพฤติกรรมที่แตกต่างกัน

ตัวอย่างแรก ในวงการแพทย์ปัจจุบันสามารถทำให้เรามีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับความพิการได้ เช่น อธิบายความผิดปกติของกรรมพันธุ์ หรือความผิดปกติของเซลล์บางตัวในร่างกายของ นาย ข โดยอธิบายว่า ยีนตัวใดที่ทำให้เกิดความผิดปกติในร่างกายนี้ คำถามที่สงสัยกันโดยทั่วไปคือ ทำไมความพิการจะต้องเกิดขึ้นกับร่างกายของนาย ข แต่ทำไมความผิดปกตินี้จึงไม่เกิดขึ้นกับ นาย ก ทั้ง ๆ ที่เกิดจากพ่อแม่เดียวกัน ? จะเห็นได้ว่า ความสงสัยดังกล่าวนี้ ความรู้ทางการแพทย์ก็ไม่สามารถอธิบายได้ว่า ทำไมต้องเกิดความผิดปกติในยีนของนาย ข ด้วย ขณะที่ ความผิดปกติไม่ได้เกิดขึ้นกับยีนของนาย ก

ในทำนองเดียวกัน วิชาจิตวิทยาสมัยใหม่เชื่อว่ากรรมพันธุ์และสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนมีบุคลิกภาพ อุปนิสัยใจคอ รวมทั้งพฤติกรรมที่ผิดแผกแตกต่างกันไป ความเชื่อดังกล่าวก็อาจประสบปัญหาในการอธิบายอุปนิสัยใจคอ และพฤติกรรมของ ขาว และดำ ที่มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง

หากพิจารณาจากมุมมองคำสอนเรื่องกรรม พุทธศาสนาอธิบายว่า เมื่อวิเคราะห์ตัวอย่างเรื่องความพิการ จะพบว่า กรณีของนาย ข มีความเชื่อมโยงกันสองเหตุการณ์ก็คือ การพิการ กับ กรรมชั่ว สาเหตุสำคัญที่ทำให้ นาย ข เกิดมาพิการตั้งแต่กำเนิดนั้น เป็นเพราะกรรมชั่วในอดีตของ นาย ข ที่ได้กระทำไว้ เช่น อาจเคยฆ่าสัตว์ หรือเบียดเบียนสัตว์เป็นต้น ส่วนตัวอย่างที่สองพุทธ

ศาสนาก็สามารถอธิบายได้เช่นกันว่า สาเหตุที่เด็กทั้งสองคนนั้นมีคุณภาพทางจิตและพฤติกรรมดังกล่าวนี้เป็นผลมาจากการสั่งสมกรรมมาในอดีตไม่เท่ากัน การที่ชาวเป็นเด็กที่มีอุปนิสัยที่ดีเป็นเพราะจิตเจตสิกสะสมมาดี ในตรงกันข้าม การที่คำเป็นเด็กที่มีอุปนิสัยที่ไม่ดีเป็นเพราะมีจิตเจตสิกที่ไม่ดีสะสมมาเป็นเวลานานตั้งแต่อดีต

หากเราพิจารณาคำตอบที่พุทธศาสนาให้ นั่น จะพบว่าคำอธิบายจะสอดคล้องกับจูฬกัมม-วิภังคสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงให้คำตอบไว้ ในความเชื่อของชาวพุทธแล้ว คำตอบที่พระพุทธเจ้าทรงให้ นั่นแม้คำสอนดังกล่าวจะเป็นความจริงทางอภิปรัชญา แต่วัตถุประสงค์สำคัญที่ในการตอบคำถามของพระพุทธเจ้าทรงเน้นให้ความสำคัญกับเรื่องทางจริยธรรมมากกว่า เพราะทรงเห็นว่า กรรมชั่วเป็นสาเหตุหนึ่งที่เกิดความทุกข์แก่ชีวิตของคน ไม่เพียงเฉพาะชาติหนึ่งๆ แต่ยังคงติดตามไปยังภพชาติอื่น ๆ ความทุกข์ที่วุ่นวายนั่น คือลักษณะทางกายภาพและพฤติกรรมที่ไม่พึงประสงค์จะเกิดขึ้นแก่ผู้สร้างกรรมนั้น หรือว่าสิ่งแวดล้อมที่ไม่ดี เป็นต้น ในทางตรงกันข้าม กรรมดีก็เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้มนุษย์ไม่ประสบกับความทุกข์ทั้งกับตัวเองและสภาพแวดล้อมที่อยู่อาศัย เพราะถ้าหากแต่ละคนล้วนกระทำแต่ดี พวกเขาเหล่านั้นก็จะมีร่างกายที่สมบูรณ์และจิตใจที่ดีงาม

จะอย่างไรก็ตาม แนวคิดเรื่องการวิบากกรรมและการให้ผลของกรรมของพุทธศาสนา ดูเหมือนว่าจะมีปัญหาในเรื่องการตรวจสอบความเชื่อมโยงระหว่าง 2 ปรัชญาการณณ์ ว่ามีความเกี่ยวพันกันได้อย่างไร เช่น การที่ นาย ก เป็นคนอ่อนแอ เราจะรู้ได้อย่างไรว่า ในอดีต นาย ก เคยฆ่าสัตว์ มาก่อน หรือถ้าหากเราทราบว่า นาย ก ชอบฆ่าสัตว์ตั้งแต่สมัยเด็ก แล้วต่อมาภายหลังนั้น นาย ก มีสุขภาพที่ไม่แข็งแรง ปัญหาสำคัญก็คือ เราจะอธิบายความเชื่อมโยงนี้อย่างไร ในประเด็นนี้ดูเหมือนว่า พุทธศาสนายอมรับถึงความยากและความซับซ้อนของความเชื่อมโยงดังกล่าวที่ประสาทสัมผัสไม่อาจตรวจสอบได้ ดังมีรายละเอียดที่พุทธศาสนากล่าวไว้ในเรื่องของการให้ผลของกรรมนั้นมีหลักเกณฑ์เรียกว่า กรรม 12

ในทางการแพทย์และวิชาจิตวิทยา ต่างก็ยอมรับคำอธิบายปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย ที่ว่า สภาพจิตใจย่อมส่งผลกระทบต่อสภาพร่างกายด้วย เช่น ขณะที่เรามีความโกรธ ก็สามารถสังเกตเห็นลักษณะทางกายภาพ เช่น อากาหน้าแดง เลือดขึ้นหน้า เป็นต้น หรือ คนที่กำลังเสียใจ ก็มีสีหน้า แหวดตาที่เศร้าสร้อย แต่สิ่งที่นักจิตวิทยาและแพทย์ปฏิเสธก็คือ การเชื่อว่า มีจิตอยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ทางจิตเหล่านั้น ตัวอย่างที่ยกมานั้น เราอาจกล่าวได้ว่าเป็นปัญหาสร้างความยุ่งยากในการอธิบายความเชื่อมโยงของปรากฏการณ์เหล่านี้

ปัญหาที่ว่า มนุษย์เราไม่สามารถเข้าใจได้ถึงความเชื่อมโยงของปรากฏการณ์ทั้งสองที่เป็นสาเหตุและผลต่อกัน ในทัศนะของพุทธศาสนาแล้ว เรื่องไม่ใช่เรื่องแปลกอะไร เพราะพุทธปรัชญา

ยอมรับว่า กฎแห่งกรรมนี้ลักษณะที่ซับซ้อน ยากแก่การเข้าใจได้ และเป็นสิ่งที่ไม่สามารถตรวจสอบได้ด้วยประสาทสัมผัส หากแต่การตรวจสอบนี้ต้องผ่านการปฏิบัติตามหลักคำสอนจนจิตบรรลุนิยามระดับหนึ่งและมีสถานะทางญาณวิทยาบางอย่าง จนสามารถรับรู้กฎความสัมพันธ์อันนี้

ตัวอย่างที่อธิบายเรื่องการกระทำดังที่ยกตอนต้น มีหลายตัวอย่างไม่ว่าจะเป็นตัวอย่างที่ปรากฏในพระสูตร หรือตัวอย่างที่เป็นปัจจุบัน มีข้อสังเกตที่สำคัญคือ ตัวอย่างเหล่านี้ล้วนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับจริยธรรม อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ตัวอย่างที่มักจะปรากฏในงานเขียนทางปรัชญาที่เมื่อพูดถึงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ทางจิตกับกายแล้วจะกล่าวถึงตัวอย่างนี้ คือ

“เมื่อแดงทำงานตากแดด จึงรู้สึกกระหายน้ำ แล้วจึงเอามือหยิบแก้วน้ำขึ้นมาดื่ม”

จากตัวอย่างนี้ แม้พุทธปรัชญาจะยอมรับว่า จิตเป็นตัวการที่สั่งให้มือยกแก้วน้ำขึ้นมาดื่ม แต่หากวิเคราะห์อย่างละเอียดแล้ว จะพบว่า ปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นก่อนที่แดงจะมีความรู้สึกหิวน้ำ เราอาจมองได้ว่า สาเหตุที่แดงเอามือไปหยิบแก้วน้ำนั้นมีสาเหตุมาจากลักษณะทางกายภาพที่ร่างกายขาดน้ำ กล่าวคือ การขาดน้ำเป็นไปตามกฎพีชนิยามที่เมื่อร่างกายขาดน้ำ จะต้องรู้สึกหิวน้ำ ซึ่งก็สอดคล้องกับเหตุการณ์ช่วงนั้นที่นายแดงทำงานตากแดดแล้วเสียเหงื่อจำนวนมากจากการตากแดดในแ่งนี้ จะเห็นว่า กระบวนการรับรู้ระหว่างจิตกับกายและกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายที่ทำงานอย่างรวดเร็วมาก จึงไม่ยากที่ว่า สาเหตุใดกันแน่ที่ทำให้เอามือไปหยิบแก้วน้ำ ดังนั้น จึงจำเป็นต้องแยกแยะอย่างละเอียดก่อนที่จะสรุปว่ามาจากสาเหตุใด

ความรู้สึกกระหายน้ำ เป็นเรื่องของปรากฏการณ์ทางจิต ที่สัมพันธ์กับปรากฏการณ์ทางกายที่เอามือไปหยิบแก้วน้ำ ด้วยเหตุนี้เอง เราไม่สามารถที่สรุปได้ว่า เกิดจากการสั่งการของจิตเพียงอย่างเดียวโดยไม่มีเหตุมาจากกายภาพด้วย ขณะเดียวกันเราก็ไม่สามารถสรุปได้เช่นเดียวกันว่ามีสาเหตุมาจากกายภาพล้วนๆ โดยไม่เกี่ยวข้องกับจิตเลย เพราะมีหลายปรากฏการณ์ที่ซับซ้อนกันอยู่ พุทธปรัชญามองว่าความเชื่อมโยงของปรากฏการณ์ทางกายภาพและทางจิตมีความสลับซับซ้อนยากที่จะมองเห็นความเชื่อมโยงกันได้ เพราะมีความเป็นไปได้ที่พฤติกรรมหรือการกระทำบางอย่างอาจจะไม่ได้มีสาเหตุมาจากจิตเจตสิกเสมอไป แต่อาจจะมาจากเหตุทางกายภาพที่เกี่ยวข้องกับพีชนิยามหรืออตุณิยาม ปรากฏการณ์ทางจิตและกายที่ปรากฏขึ้นพร้อมกันทั้งสองปรากฏการณ์นั้นไม่ใช่เรื่องง่ายที่จะแยกปรากฏการณ์เหล่านั้นว่าเกิดจากแรงผลักดันมาจาก “กาย” หรือว่า “จิต” ได้ หากแต่เราจะต้องค่อยพิจารณาปัจจัยที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของการเกิดพฤติกรรมเหล่านั้นขึ้นมา

ในตัวอย่างเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์และทางจิตที่ไม่เกี่ยวข้องกับเรื่องจริยธรรม ตามทัศนะของพุทธศาสนานั้น การที่จะสามารถอธิบายความเชื่อมโยงของปรากฏการณ์

ทางจิตและกายได้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอว่า มีประเด็นที่จะต้องพิจารณาอย่างละเอียดก็คือ การแยกแยะความเชื่อมโยงระหว่างปรากฏการณ์ทางจิตกับปรากฏการณ์ทางกายภาพใน 3 ประเด็นได้แก่

(1) การแสดงออกกับไม่แสดงออกทางกายภาพ

ตัวอย่างที่ 1 คำรู้สึกดีใจมากเมื่อเล่นกีฬาชนะจนน้ำตาไหล

ตัวอย่างที่ 2 แดงรู้สึกดีใจเมื่อเล่นกีฬาชนะ

ตัวอย่างที่ 3 ขาวรู้สึกเฉยเมื่อเล่นกีฬาชนะ

ตัวอย่างที่ 1 กับตัวอย่างที่ 2 นั้นมีการแสดงออกโดยสามารถสังเกตลักษณะทางกายภาพได้ทางสีหน้าเช่นการดีใจหรือน้ำตาไหลเป็นต้น ขณะที่ตัวอย่างที่ 3 นั้นเราไม่สามารถสังเกตได้เลย

(2) การแสดงออกลักษณะทางกายภาพไม่ตรงกับความรู้สึก (ตามสามัญสำนึก)

ตัวอย่างที่ 1 เหลืองรู้สึกดีใจที่ได้รับรางวัลชนะเลิศจนร้องไห้

ตัวอย่างที่ 2 แดงรู้สึกดีใจที่ได้รับรางวัลจึงยิ้มอย่างเรงร่า

ตัวอย่างที่ 3 ขาวรู้สึกดีใจเมื่อได้รับรางวัลแต่ไม่แสดงออกอะไร

จากทั้งสามตัวอย่างนี้ เราจะเห็นว่า ตัวอย่างที่ 1 นั้น เป็นการแสดงความรู้สึกที่ไม่ตรงกับความรู้สึกในแง่สามัญสำนึก กล่าวคือ คนที่ดีใจไม่น่าจะร้องไห้ น่าจะยิ้มอย่างเรงร่ามากกว่า ส่วนตัวอย่างที่ 3 ความรู้สึกของเขาที่ดีใจแต่กลับไม่แสดงออกมา ซึ่งความเป็นจริงแล้วก็ควรที่จะแสดงออกมานั่นเอง

(3) การแสดงออกลักษณะทางกายภาพเดียวกันแต่สาเหตุต่างกัน

ตัวอย่างที่ 1 เฮอร์รู้สึกดีใจที่เห็นแม่มารับรางวัลให้

ตัวอย่างที่ 2 โอว์รู้สึกเสียใจที่ถูกเพื่อนแกล้งเลยร้องไห้

ตัวอย่างที่ 3 อู้อยู่เฉยๆก็ร้องไห้ (อาจมีหลายสาเหตุ เช่น ผงเข้าตา)

ตัวอย่างทั้งสามนี้คล้ายกับตัวอย่างในประเด็นที่ผ่านก็คือ แต่เป็นเน้นไปที่ลักษณะทางกายภาพก็คือ การร้องไห้เป็นลักษณะทางกายภาพที่มีน้ำตาไหลออกมาแต่ทั้งสามกรณีนั้นมีสาเหตุที่แตกต่างกันก็คือ ตัวอย่างแรกเกิดจากความความรู้สึกดีใจ ส่วนตัวอย่างที่ 2 เกิดจากความรู้สึกเสียใจ ตัวอย่างที่ 3 เกิดจากปัจจัยภายนอก เช่น ผงหรือฝุ่นเข้าตา เป็นต้น

ข. จิตกับกาย “ควร” สัมพันธ์บนพื้นฐานของกรรมดี

พุทธศาสนาไม่เพียงแต่จะอธิบายว่าจิตกับกายนั้นทำงานได้อย่างไร แต่ยังมีความเชื่อที่สำคัญด้วยว่า เราสามารถฝึกจิต ควบคุมกายให้อยู่กรอบของกรรมดีหรือกุศลกรรม หรือแม้กระทั่งหลุดพ้นจากการสร้างกรรมดีและชั่วด้วย หลักปฏิบัติที่สำคัญก็คือหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา หลักศีลเป็นหลักสำคัญในการควบคุมกายมิให้หลงไปตามอำนาจกิเลสตัณหา ส่วนสมาธินั้นเป็นหลักสำคัญในการฝึกจิต หรือการฝึกสติเพื่อไม่ให้อ่อนไหวไปตามความต้องการทาง

กาย ปัญญานั้นเป็นการพิจารณาสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะที่มันเป็น หลักปฏิบัติทั้งสามประการที่ว่านั้น ยังมีรายละเอียดปลีกย่อยที่แยกลงไปอีกมาก แต่มีเป้าหมายเดียวกันคือ หลีกเลียงไม่ให้จิตกับกายตก อยู่ภายใต้อำนาจของกรรมชั่วนั่นเอง

ในแง่หนึ่งเราอาจกล่าวได้ว่า การกล่าวความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกายจึงเป็นการอภิปราย บนพื้นฐานของกรอบทางจิตวิทยาส่วนใหญ่มากกว่าจะเป็นการพิจารณาความสัมพันธ์ในเชิง อภิปรัชญาและญาณวิทยานั้นเอง การที่พุทธปรัชญาเถรวาทเสนอว่า เราสามารถฝึกฝนจิตได้แสดง ถึงความมีเจตจำนงเสรีบางอย่างที่เราสามารถเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับกาย โดย สามารถกำหนดแนวทางความสัมพันธ์ที่ทั้งสอง “ควร” จะเป็นได้ เพราะความเชื่อที่ว่า จิตของ มนุษย์เราสามารถพัฒนาได้อย่างไม่มีขอบเขตจำกัด

ในพุทธศาสนาได้เสนอวิธีในการฝึกฝนจิตที่เรียกว่า กรรมฐานอันหมายถึงการกระทำตั้ง มั่นอยู่ แบ่งได้ออกเป็น 2 รูปแบบก็คือ รูปแบบแรก เรียกว่า สมถะ แปลว่า ความสงบ กาย วาจา ใจ รูปแบบที่สองเรียกว่า วิปัสสนา แปลว่า การทำปัญญาให้เห็นแจ้ง ซึ่งเรียกรวมกันได้ว่า สมถะ วิปัสสนากรรมฐาน คือ การกระทำตั้งมั่นอยู่เพื่อเกิดความสงบทาง กาย วาจา ใจ เป็นการทำปัญญา ให้เห็นแจ้ง วิธีการหนึ่งที่สำคัญที่ใช้ในการฝึกจิต เรียกว่า สติปัฏฐาน⁴⁵ หมายถึง ธรรมอันเป็นที่ ตั้งแห่งสติ การฝึกจิตตามแนวนี้เน้นการใช้สติเป็นตัวกำหนดพิจารณา กาย เวทนา จิต และธรรม ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

(1). กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติกำหนดพิจารณา กาย ให้เห็นกายในกาย เห็นตาม ความเป็นจริงของกาย เช่น เป็นเพียงการประจุมตามเหตุปัจจัยของธาตุ 4 อันมี ดิน น้ำ ลม ไฟเป็น ไปตามหลักไตรลักษณ์หรือเป็นของสกปรก ไม่สะอาด การพิจารณาใคร่ครวญส่วนต่าง ๆ ของร่างกายก็เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่าย ในการพิจารณา กายนั้น เราเริ่มด้วยการฝึกให้มีสติเสียก่อน ด้วยการ ฝึาคูลมหายใจเข้าออก และความเป็นไปในอริยาบถต่างๆของร่างกาย ใช้สติพิจารณา กายในแบบ ต่างๆ ตลอดจนการเกิด-ดับต่าง ๆ ของกาย จนกระทั่งจิต ลดละความยินดีในร้ายในกายนี้ เมื่อรู้ เห็นตามความเป็นจริงเกี่ยวกับธรรมชาติของกาย จิตจะได้ไม่ยึดมั่นในความพึงพอใจหรือหลงไหล ในกายหรือตัวตนของตนเองและบุคคลอื่น

(2). เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ สติกำหนดพิจารณาเวทนา หรือการเสพรสอารมณ์ที่ เกิดขึ้น ให้เห็นเวทนาในเวทนาคือเห็นตามความเป็นจริงของเวทนาว่า "เวทนาเป็นสักแต่ว่าเป็นการ รับรู้ การเสพรสอารมณ์ที่มากระทบสัมผัสทั้งทางใจและกาย คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และ ธรรมารมณ์ เป็นกระบวนการรับรู้ที่มีในมนุษย์ทุกคน เป็นเพียงขบวนการรับรู้ในขั้นแรกๆที่เอา ข้อมูลมาจากสัญญาในอดีตหรืออัสวะกิเลส ยังไม่ใช่ความทุกข์จริงๆ การพิจารณาโดยทำให้เห็นว่า

⁴⁵ ติฆนิกาย มัชฌิมปิณฑสก์ พระไตรปิฎกเล่มที่ 10 ข้อ 273-300/325-351 .

เวทนา มีสุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุข เป็นแต่เวทนาปกติหลีกเลี่ยงไม่ได้ ตลอดจนเห็น การเกิดต่างๆของเวทนา จิตจะได้ไม่ยึดมั่นถือมั่นในเวทนาหรือการเสพอารมณ์ นั้น

(3). จิตตานุปัสสนาสติปัญญา คือการเห็นจิตในจิต หรือสติพิจารณาจิต (หรือจิตสังขาร หรือความคิด) ที่เกิดเศร้าหมองหรือคองใสเป็นอารมณ์ คือ มีสติรู้จิตสังขารตามสภาพเป็นจริงที่ เป็นอยู่ในขณะนั้นๆ หรือกล่าวอีกนัยว่า เห็นจิตในจิต เช่น จิตมีราคะ หรือโทสะ หรือว่าโมหะ ก็รู้ ว่าจิตมี จิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะก็รู้ว่าปราศจากราคะ โทสะ โมหะ จิตหตฺหุก็รู้ชัดว่าหตฺหุ หรือจิตฟุ้งซ่านก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน ทั้งของตนเองและของบุคคลอื่น จิตเห็นจิต หรือเห็นจิตในจิต เช่นนี้เรื่อยๆ จิตจะเห็นความคิดอารมณ์ที่ เกิดๆ ดับๆ อยู่ตลอดเวลาว่าไม่เที่ยง ไม่มีแก่นสาร เป็นก่อให้เกิดทุกข์อย่างชัดเจน อันทำให้รู้เห็นตามความเป็นจริงในสภาวะธรรม จิตจักได้คลายความยึดมั่น ถือมั่นในเวทนาและจิตที่ไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ และเป็นอนัตตา และก่อให้เกิดทุกข์ คือเห็นความคิด (จิตหรือจิตสังขารนั่นเอง)และการเสวยอารมณ์ต่างๆ (เวทนา) ว่าเป็นไปตามไตรลักษณ์ อันไม่เที่ยง ทนอยู่ไม่ได้ จึงเป็นทุกข์ถ้าไปยึดไปอยาก เป็นอนัตตา

(4). รัชมานูปัสสนาสติปัญญา คือ สติกำหนดพิจารณาธรรม(สิ่งต่างๆ)ที่บังเกิดแก่ใจ เป็นอารมณ์ทั้งที่เป็นกุศลหรืออกุศล เพื่อเป็นเครื่องเตือนสติและระลึกไว้เพื่อให้เกิดปัญญา เช่น พระ พุทธองค์ทรงแนะนำในมหาสติปัญญาสูตรให้พิจารณาสิ่งที่เกิดขึ้นเกี่ยวข้องกับเรื่องใดก็พิจารณาใน เรื่องนั้น

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย